

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2011

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Бацевич Ф. С. Природність спілкування як лінгвопрагматична категорія . . . 3
	Деменчук О. В. Динамічні моделі семантичного опису лексики 13
	Архангельська А. М. Формальне вираження категорії маскулінності: взаємодія родової редистрибуції і родової транспозиції 29
	Кравцова Ю. В. Семантико-когнітивне моделювання метафоризації 43
	Коць Т. А. Розвиток української дериватології і динаміка словотвірної норми 55
	Іліаді О. І. Архаїчна лексика українських діалектів Закарпаття й реконструкція праслов'янського словника 66
	Вербич С. О. Гідроніми <i>Унава, Унява</i> та споріднені назви на карті Європи . 79
	Менько Л. М. Тлумачення найменувань тварин у Словнику української мови 84

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Єрмоленко С. С. Терехова С. І. Типи референції в системі просторових, часових та особових координат у їх мовній реалізації 92
Дисертаційні роботи з мовознавства 94
Тематика XV Міжнародного з'їзду славістів (Мінськ, Білорусь, 2013) 96

CONTENTS	Batsevych F. S. Communicative naturalness as a linguopragmatic category	3
	Demenchuk O. V. Dynamic models of the lexicon semantic description	13
	Arkhanhelska A. M. Formal interpretation of masculinity: the interplay of gender redistribution and gender transposition	29
	Kravtsova Ju. V. The semantic cognitive modelling of metaphorization	43
	Kots T. A. The development of the Ukrainian word-building and the dynamics of word-building norm	55
	Iliadi O. I. Archaic lexical units of Zakarpattia ukrainian dialects and protoslavonic lexicon reconstruction	66
	Verbych S. O. <i>Унава, Унява</i> -hydronyms and related names on the Europe map	79
	Men'ko L. N. Interpretations of animal denominations in the ukrainian lexicon	84

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Yermolenko S. S. Terehova S. I. Types of reference in the system of space, time and personal co-ordinates in their language realization	92
Dissertations on linguistic (research themes)	94
The 15 th International congress of slavic subjects (Minsk, Belarus, 2013).	96

ПРИРОДНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЛІНГВОПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ

У статті висвітлюються проблеми природності спілкування як категорії мегапрагматики. Природність спілкування — синтетична, семантико-прагматична категорія міжособистісного спілкування риторичного характеру, тісно пов'язана з ментально-духовною організацією учасників інтеракції. Вона зачіпає як нелінгвістичні чинники (фізичний, ментальний, психічний та інші стани людини), так і всі без винятку чинники мовного коду. У межах мегапрагматики ця категорія тісно пов'язана з іншими категоріями комунікації, зокрема доречністю, стилем, відвертістю та щирістю спілкування, його реєстровими характеристиками.

Ключові слова: спілкування, прагматика, мікропрагматика, макропрагматика, мегапрагматика, природність спілкування, щирість спілкування, відвертість спілкування.

Сучасна лінгвістична прагматика, найважливішим засадничим поняттям якої є людський чинник у мові, а дослідницькою категорією — комунікативний прагматичний смисл¹, має широке проблемне поле, яке включає в себе аспекти мікро-, макро- і мегапрагматики.

Мікропрагматика — прагматика мовних одиниць, у межах якої досліджується суб'єктивний чинник, наявний у семантико-прагматичній структурі лексичних і граматичних одиниць, зокрема дискурсивних слів; суб'єктивні аспекти референції, дейксису, анафори та деякі інші проблеми. **Макропрагматика**, або прагматика категорій мовного коду в спілкуванні, досліджує суб'єктивний чинник, пов'язаний з мовленнєвими актами, мовленнєвими жанрами та дискурсами, імплікаціями та імплікатурами, пресупозиціями, модальністю, умовами успішності категорій мовного коду тощо. **Мегапрагматика** — прагматика категорій міжособистісної інтеракції має справу з прагматичними аспектами інтенціональності, стратегій і тактик спілкування; прагматичними аспектами комунікативної компетенції учасників спілкування; категоріями з виразним виявом суб'єктивності: поглядом, емпатією та її фокусом; прагматичними аспектами принципів і максимум спілкування, а також прагматичними виявами риторичних чинників комунікації. До проблемного поля мегапрагматики тяжіють також такі глобальні категорії контексту міжособистісної інтеракції з використанням засобів мовного коду, як реєстр, атмосфера і тональність спілкування².

¹ Див., наприклад: Бацевич Ф. Прагматика дискурсу: проблемне поле, дослідницька одиниця // Людина. Комп'ютер. Комунікація : Зб. наук. праць.— Л., 2008.— С. 10–12; Бацевич Ф. Дискурсивна прагматика: проблемне поле, дослідницька одиниця // Studia Linguistica : Зб. наук. праць каф. заг. мовознавства Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка.— К., 2008.— Вип. 1.— С. 4–10; Бацевич Ф. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці // Мовознавство.— 2009.— № 1.— С. 29–37.

² Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика... — С. 31.

Серед категорій мегапрагматики, пов'язаних з риторичними аспектами спілкування, найактивніше вивчаються категорії ввічливості, щирості, доречності, точності, логічності, послідовності, виразності, правильності, чистоти тощо мовлення та деякі інші³. Однак у живій інтеракції людей з використанням засобів природної мови важливим чинником кооперативного, дієвого, результативного, а часто і толерантного спілкування є його природність. Розглянемо такий приклад з повісті Є. Гуцала «Улюмджі»:

(1) Головний герой повісті — Микола Клецун — ненавидить свою колишню дружину за зраду, за те, що все своє життя дбала лише про себе, не турбуючись про свого сина і чоловіка. Коли вони зустрілися після кількох років відсутності Марії у місті, вона почала виявляти незвичну турботу про покинутого нею сина. «Ця *неприродність її поведінки, слів, інтонацій, розчулених поглядів на нього* [сина] ... була такою різною, що він [Микола] лише розгублено дивився і не знав, як припинити цю комедію і взагалі, як себе вести. ... Розсміятися їй в обличчя? Цю *найприроднішу його реакцію* вона, як видається, тільки й чекала, щоб розпочати своє... вічне...».

У контексті конкретного комунікативного акту те, що головний герой кваліфікує як неприродність поведінки, слів, інтонацій, розчулених поглядів і, навпаки, як природну реакцію — розсміятися в обличчя — відіграє суттєву комунікативну роль, впливає на перебіг конкретної інтеракції, зокрема детермінує комунікативну поведінку цього героя. Неприродність такої поведінки людини чітко усвідомлюється носіями мови як відхилення від «нормального», «звичного», «щоденного», «такого, що не привертає уваги» тощо спілкування. Це усвідомлення виявляється в повсякденних «метакоментарях» щодо різних виявів поведінки людини, зокрема комунікативної, на зразок: *Він (вона) сьогодні на себе не схожий (не схожа); Він (вона) якось дивно говорить; Він (вона) неприродно сміється (говорить, поводить себе)* тощо. Образно про роль природності спілкування сказав І. Тургенев вустами Лежнева — одного з героїв роману «Рудін»: «Один фальшивий звук в речі — и вся его [общения] гармония исчезла». Неприродність мовлення і, ширше, комунікативної поведінки людини фіксується також у художніх творах, передовсім у авторських коментарях до мовленнєвої поведінки учасників спілкування, як це бачимо в прикладі (1).

Незважаючи на важливу комунікативну роль природності спілкування, ця категорія фактично ще не ставала спеціальним предметом лінгвістичних досліджень. Пропонована розвідка має за мету визначити сутність поняття «природність спілкування», її лінгвістичне наповнення, встановити місце серед інших комунікативних категорій риторичної природи міжособистісної інтеракції.

Наявний матеріал розмовного мовлення та художньої літератури дозволяє твердити, що природність спілкування — синтетична, комплексна категорія комунікативної поведінки людини, яка включає в себе як немовленнєву поведінку учасників спілкування (фізичні дії, вчинки, паралінгвальні засоби тощо), їхні психологічні та психофізичні стани (спокій чи неспокій, упевненість чи неупевненість тощо), так і мовленнєву поведінку, а також урахування учасниками спіл-

³ Див., наприклад: Balandina N. Щирість та істинність вживання прагматичних кліше // «Wort — Text — Zeit». Phraseologische Einheiten in traditionellen und neuen wissenschaftlichen Paradigmen. — Greifswald, 2009. — S. 16–17; Ключев Е. В. Речевая коммуникация. Успешность речевого взаимодействия. — М., 2002. — 318 с.; Ратмайр Р. Прагматика извинения. Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры. — М., 2003. — 272 с.; Формановская Н. И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. — М., 1998. — 328 с.; Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. — М., 2002. — 286 с.; Leech G. N. Principles of Pragmatics. — London ; New York, 1983. — 250 p.

кування контекстних і ситуативних чинників та багато інших складників. Ця категорія наявна в колективній свідомості носіїв певної лінгвокультури і, як правило, увиразнюється у випадках її порушення, тобто виявляється на тлі її протичлена — неприродності спілкування. Остання — одна з важливих причин девіативної комунікативної поведінки людей⁴. Нижче представлено спробу узагальненої класифікації випадків вияву природності / неприродності спілкування з опертям на приклади з художньої літератури.

І. Природність / неприродність немовленнєвої поведінки має надзвичайно широкий діапазон вияву.

1. Неприродність, чи навіть протиприродність для конкретної особи, соціальної групи, певної лінгвокультури фізичних дій людини. Зрозуміло, що це надзвичайно широкий аспект поведінки носіїв певної лінгвокультури, який вивчається різними науками, не входить у проблемне поле лінгвістики, але впливає (чи може впливати) на перебіг комунікації. Наприклад:

(2) «Он [Иван] остановился, шокированный ее (жінки, яку він часто зустрічав у фойє готелю.— Ф. Б.) ярко накрашенными губами, бледным лицом наркоманки, *неестественными движениями бедер*, которые, по ее мнению, должны были сводить с ума мужчин... И когда она томно обратилась к нему с каким-то пустяковым вопросом, он просто сбежал, ...постыдно, не по-мужски...» (А. і Б. Стругацькі);

(3) «Он [незнакомец] поклонился и вышел размеренным шагом, не оглядываясь, прямой и *весь какой-то неестественный*» (Там же);

(4) «Но улыбка не украсила лица Веры, как это обыкновенно бывает; напротив, *лицо ее стало неестественно* и оттого неприятно» (Л. Толстой).

2. Природність / неприродність (протиприродність) для конкретної особи чи конкретної лінгвокультури ментальних, психічних, психологічних, вольових тощо станів та їхніх виявів у спілкуванні; ці стани впливають (чи можуть впливати) на процес комунікації. Наприклад:

(5) «... ни я, ни Илина его [незнакомца] явно не интересовали. Мне это показалось *неестественным*: по-моему, такая пара, как я и Илина, должна была заинтересовать любого нормального человека» (А. і Б. Стругацькі);

(6) «Он [товарищ] был, наверное, под кайфом, *неестественно оживленно размахивая руками*... Жилин молчал, боясь что-то не то сказать. "Черт их знает этих наркоманов. Еще в драку полезет!"» (Там же).

ІІ. Природність / неприродність мовленнєвої поведінки учасників інтеракції. Ця група причин охоплює фактично всі рівні мовної структури, складники мовленнєвого акту, мовленнєвого жанру, дискурсу, найважливішими з яких є такі:

1. Підкреслено незвична (штучна) вимова звуків, неприродне для даного типу спілкування (чи лінгвокультури) інтонування, темп мовлення тощо. Інакше кажучи, це аспект мовної поведінки, пов'язаний із фізичним (акустичним) і фізіологічним аспектами мовлення. Тут досить згадати приклад з роману Л. Толстого «Війна і мир» так званого виразного читання імператорських указів князем Василем Курагінін у салоні Анни Павлівни Шеррер: «фахівець з виразного читання імператорських указів», «неестественно растягивал или глотал слоги», «делал паузы в самых неожиданных местах» тощо.

2. Неприродний добір слів, словоформ, фразеологізмів, усталених виразів тощо в межах конкретної ситуації спілкування, напр.: (7) «Все це сюсюкання,

⁴ Див. про це детальніше: Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології.— Л, 2000.— 236 с.

всі ці слова “дорогенький”, “синочок”, “мій маленький” ... були *неприродними* для цієї злої та малорозвиненої жінки...» (Є. Гуцало).

3. Неприродність порядку слів у реченнях (висловленнях).

(8) Змінений стан свідомості, у якому перебуває герой роману В. Набокова Цінціннант Ц. після оголошення йому вироку смертної кари, стає причиною порушення граматичної форми і неприродного порядку слів у висловлюванні, з яким він звертається до директора в'язниці:

«— Любезность. Вы. Очень. (Это еще нужно расставить).

— Вы очень любезны,— сказал, прочистив горло, какой-то добавочный Цинциннант».

Варто зазначити, що кількість прикладів неприродного вживання засобів мовного коду, наявних у художній літературі, значна, але ми обмежилися наведеними вище.

III. Природність / неприродність комунікативної поведінки учасників інтеракції. Цей тип вияву природності / неприродності спілкування пов'язаний із категоріями макро- і мегапрагматик, тобто з особами адресанта, адресата, їхніми міжособистісними зв'язками та деякими іншими аспектами, що виявляються в конкретній інтеракції учасників спілкування. Найважливіші його підтипи:

1. Природність / неприродність добору й організації мовленнєвих актів, формування їхніх локутивних, іллокутивних, перлокутивних складників, а також деяких інших чинників у межах конкретної конситуації спілкування. Тут можлива значна кількість варіантів вияву, зокрема:

а) обрана іллокуція не відповідає нормам лінгвокультури, у межах якої вихований адресат. Яскравий приклад комунікативної девіації, зумовленої саме цією причиною, наводить О. Г. Почепцов⁵. Він зазначає, що в одній з англійських комедій югославський радіолюбитель починає розмову зі своїм англійським колегою такими словами: «Fraternal greetings, comrade, from the working class of Belgrade», тобто «Братерський привіт, товаришу, від робітничого класу Белграда». З погляду норм англійської мови це речення правильне, але воно порушує природність англійського мовлення, зокрема традиційні, усталені форми звертання, укорінені в культурі, менталітеті носіїв англійської лінгвокультури;

б) дібрані мовленнєві акти не відповідають загальній тональності спілкування, що склалася на момент плину інтеракції. Яскравим прикладом такої невідповідності може бути мовленнєва поведінка Гаєва з п'єси А. Чехова «Вишне-вий сад»; цей герой постійно «не потрапляє» в тональність поточної комунікації, а його «романтичні» промови є неприродними і смішними:

(9) «Гаєв. Солнце село, господа.

Трофимов. Да.

Гаєв (негромко, как бы декламируя). О природа, дивная, ты блещешь вечным сиянием, прекрасная и равнодушная, ты, которую мы называем матерью, сочетаешь в себе бытие и смерть, ты живишь и разрушаешь...

Варя (умоляюще). Дядечка!

Аня. Дядя, ты опять!

Трофимов. Вы лучше желтого в середину дуплетом.

Гаєв. Я молчу, молчу».

2. Природність / неприродність добору і організації мовленнєвих жанрів і дискурсів у межах конкретного контексту і ситуації спілкування. Неприродність може залежати від соціальних, вікових, гендерних, ментальних, психологічних та інших якостей осіб адресанта і адресата:

⁵ Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения.— К., 1986.— С. 110.

а) неприродність добору дискурсу з позицій урахування соціальних чинників спілкування:

(10) Князь Мишкін, чекаючи в приймальні генерала Єпанчина, розмовляє з камердинером — «человеком» — у притаманному йому стилі рівної розмови з усіма: «Казалось бы, разговор князя был самый простой; но чем он был проще, тем и становился в настоящем случае нелепее, и опытный камердинер не мог не почувствовать что-то, что совершенно прилично человеку с человеком и совершенно неприлично гостю с человеком. А так как люди гораздо умнее, чем обыкновенно думают про них их господа, то и камердинеру зашло в голову, что тут два дела: или князь так какой-нибудь потаскун и непременно пришел на бедность просить, или князь просто дурачок и амбиции не имеет, потому что умный князь и с амбицией не стал бы в передней сидеть и с лакеем про свои дела говорить, а стало быть, и в том и в другом случае, не пришлось бы за него отвечать?» (Ф. Достоевский) (курсив наш.— Ф. Б.);

б) неприродності побудови мовленнєвих жанрів та їхніх фрагментів з урахуванням логічних чинників розгортання цієї категорії міжособистісної інтеракції. Порушення прагматичних чинників логічності й послідовності викладу інформації може стати причиною часткової або повної комунікативної невдачі. Прикладом, який ілюструє перший тип девіації, може бути текст телеграми, яку отримав головний герой повісті А. і Б. Стругацьких «Хижі речі століття»:

(11) «Грин умер у рыбаей получай тело воскресенье соболезнаем Хугер Марта мальчишки» <...> Видимо, Хугеру и Марте, было невдомек, что нормальные люди сообщая о смерти, говорят в первую очередь, отчего или как умер человек, а не у кого он там умер. Я бы писал: «Грин утонул во время рыбной ловли»».

Прикладом другого типу функціонально-стильових девіацій може бути «знаменита» телеграма, яку отримав один із героїв роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита» Максиміліан Андрійович:

(12) «“Меня только что зарезало трамваем на Патриарших. Похороны пятницу, три часа дня. Приезжай. Берлиоз”».

Максиміліан Андреевич считался, и заслужено, одним из умнейших людей в Киеве. Но и самого умного человека подобная телеграмма может поставить в тупик. Раз человек телеграфирует, что его зарезало, то ясно, что его зарезало не насмерть. Но при чем же тогда похороны? Или он очень плох и предвидит, что умрет? Это возможно, но в высшей степени странно эта точность — откуда же он все-таки знает, что хоронить его будут в пятницу в три часа дня? Удивительная телеграмма!».

3. Природність / неприродність мовлення, комунікативної поведінки в цілому з позицій гендерних координат спілкування. Розглянемо приклад з повісті братів Стругацьких «Полудень, ХХІІ століття»):

(13) «Эти неестественно твердые рукопожатия, какие-то грубые, резкие, мужеподобные движения руками и головой во время самых невинных разговоров, эти речи, наполненные неженскими словами и крепкими выражениями, от которых почему-то непременно хотелось смущенно крикнуть, должны были свидетельствовать о силе характера, символизировать ее [Ирмы] презрение ко всему “бабьему”... Все как бы говорило: это не женщина, это “их” человек».

4. Природність / неприродність добору мовленнєвих актів, мовленнєвих жанрів, дискурсів стосовно вікових характеристик адресанта і адресата. Це дотримання полягає в їхній відповідності очікуванням учасників спілкування певної комунікативної поведінки один одного. Невідповідність очікуванням можна проілюструвати, зокрема, таким прикладом:

(14) «— Должен тебе сказать,— самым доверительным тоном сообщил ему [Бол-Кунацу, юноше 14 лет] Виктор,— что у вас с Ирмой очень странная манера разговаривать. Мы в детстве говорили не так.

— Правда? — вежливо спросил Бол-Кунац.— И как же вы говорили?

— Ну, например, этот твой вопрос у нас звучал бы так: *чиво?*
Бол-Кунац пожал плечами.
— Вы хотите сказать, что это было бы лучше?
— Упаси бог! Я хочу только сказать, что *это было бы естественнее*.
— Именно то, что наиболее естественно,— заметил Бол-Кунац,— меньше всего подобает человеку. <...>
— А я думал, тебе лет восемьдесят,— сказал Виктор.
— Чиво-чиво? — противным голосом спросил Бол-Кунац, и Виктор облегченно засмеялся. Все-таки *это был мальчик, обыкновенный нормальный вундеркинд...*» (А. і Б. Стругацькі).

Як влучно писав О. Пушкін з цього приводу, «Смешон и юноша степенный, Смешон и ветреный старик».

5. Природність / неприродність тональності спілкування, запропонованої одним з учасників комунікації:

а) немотивована зміна мовленнєвих стратегій, ментальних орієнтацій та регістру мовлення. Йдеться про недотримання однієї з максим кооперативного спілкування, яку можна сформулювати так: дотримуйся одного способу ведення розмови, одного жанру, одного регістру. Результатом нехтування мовцем цією максимою може стати неправильна інтерпретація адресатом інформації або, в «м'якшому» варіанті,— нерозуміння іллокутивних намірів адресанта, сприйняття його слів як неприродних. Наприклад, один із героїв «Сентиментальної історії» М. Хвильового діловод Кук серйозно запитусе в героїні повісті:

- (15) «— Ви, наприклад, не думаете выходить заміж? <...>
— Це мені подобається,— іронічно сказала я.
— Що вам подобається? — не зрозумів мене Кук.
— А от те, що ви з місця в кар'єр приступили до діла. Дещо неприродно для вашого віку»;

б) раптова зміна стратегій мовлення, наприклад, немотивований перехід від серйозного до жартівливого тону розмови:

(16) Спиридонова із незакінченої повісті М. Хвильового «З лабораторії» незрозуміло й неприродно для її співрозмовника Потапа міняє тональність розмови:

«— Йй-богу, не розумію вас,— сказав він.— То ви говорите зі мною як звичайна собі балакуча людина, то...

— То,— підхопила Спиридонова,— говорю як психічно ненормальна? Так?»

6. До розглянутого типу комунікативних невдач з певною мірою умовності можна зарахувати випадки немотивованого (з погляду адресата) звернення до невідомої мовцеві особи. Як приклад наведемо епізод з оповідання В. П'єсуча «З погляду флейти»:

(17) «Мне вдруг захотелось кого-нибудь остановить и рассказать, что раньше я был ужасным дураком, а теперь мне много, очень много чего открылось <...> я взял и остановил одного прохожего.

— Видите ли,— сказал я.— У Твардовского есть слова: "...этим странным и довольно обременительным аппаратом — душой". Не правда ли, хорошо? Можно с вами об этом поговорить?

Прохожий мне ничего не ответил. Он обошел меня стороной и вдруг побежал».

7. Природність спілкування з урахуванням соціально-культурних чинників має безліч виявів, зокрема:

а) вона притаманна всім людям і пов'язана з їхнім спільним фондом знань, спільними пресупозиціями, які формуються «природним» станом речей. Недотримання цього стає причиною «неприродних» міркувань учасника спілкування:

(18) Герой повісті В. Домонтовича «Доктор Серафікус» Комаха висловлює бажання мати дитину без біологічної участі жінки. Оскільки його співрозмовник Корвин є носієм загальнолюдської пресупозиції 'дитину народжує жінка', то, звичайно, він не розуміє Комаху:

- «— Я, — сказав Комаха, — хотів би мати дитину!
- В чім справа, — відповів Корвин, — давно вже час! Вітаю від щирого серця! Одружуйся <...>
- Ні, — сказав Комаха, — ти не зрозумів мене. Я нічого не сказав, що збираюсь одружуватись. Я хочу мати дитину. Це зовсім інша річ. Ти розумієш.
- Не дуже.
- Я, — спробував розтлумачити Комаха, — хочу, щоб це сталося без участі жінки. Мені здається, що немає потреби, щоб у дітородінні брала яку-небудь участь жінка»;

б) природність спілкування, притаманна носіям певної лінгвокультури в цілому; це, наприклад, темп мовлення, звичні паралінгвальні засоби, дозволені чи табуйовані теми розмов, міра втручання в особистісну сферу та багато інших. Незнання їх може стати бар'єром у міжкультурній комунікації. Зокрема, у низці лінгвокультур існують важливі для підтримки й ідентифікації їхніх членів типи дискурсів, непридатні іншим лінгвокультурам. У підручнику із соціолінгвістики М. Б. Вахтіна і Є. В. Головка з опертям на праці Д. Відера і С. Пратта описуються ситуації, в яких носії північноамериканських індіанських лінгвокультур перевіряють належність конкретних осіб до так званих справжніх індіанців⁶. Автори зазначають, що для того, аби вважатися «справжнім індіанцем», недостатньо мати кровні зв'язки з іншими «справжніми індіанцями»; відповідна ідентичність не закладена від природи, її потрібно «заробити», певним чином поводячи себе з іншими і вибудовуючи «правильні» дискурси, притаманні «справжнім індіанцям», тобто відповідно поводитися у складних мовних і немовних практиках. Так, наприклад, «справжні індіанці» не повинні розмовляти з незнайомими; вони мають відповідно вести себе у випадках спеціальних комунікативних ситуацій, які влаштовуються як «спаринги» з метою перевірки на «справжність» окремих членів племені. Це спілкування, під час якого важливо, за традицією, вживати вербальні й невербальні засоби спілкування. «Справжній індіанець» повинен «правильно» брати участь у розмові: певним чином вимовляти привітання, а також будувати діалог за особливими правилами (наприклад, не вести його безперервно, діалог повинен обов'язково містити досить довгі паузи тощо). «Справжній індіанець» повинен знати, що розмовляти взагалі не обов'язково, мовчання доречно завжди. Залежно від ситуації «справжній індіанець» повинен уміти виконувати ролі вчителя й учня, особливо коли йдеться про передавання культурних знань. У ролі вчителя він має скупі, лаконічно, але дохідливо ділитися знаннями; у ролі учня — шанобливо і уважно слухати вчителя. При цьому зайві слова в обох типах ролей не потрібні: вчитель радше демонструє, ніж розповідає; учень уважно і шанобливо спостерігає і переймає. Зрозуміло, що подібна комунікативна поведінка для носіїв, наприклад, української лінгвокультури є неприродною;

в) притаманна певній соціальній групі; остання може мати характерну лише для неї манеру спілкування: вживання певних слів, виразів, інтонацій, тем розмов тощо, які сприймаються всередині цієї групи як природні. Так, епіграфом до своєї статті про специфіку домашньої комунікації Т. В. Кузнєцова взяла репліки сімейного діалогу: «— *Ты прителебонькаешь? — Само собой!*»⁷ Дивні з позицій стандартного літературного мовлення, вони є природними у спілкуванні членів однієї сім'ї. Лінгвісти все частіше говорять про важливість, навіть

⁶ Вахтин Н. Б., Головка Е. В. Социолнгвистика и социология языка : Учеб. пособие. — СПб., 2004. — С. 262–264.

⁷ Кузнєцова Т. В. Специфіка домашньої комунікації // Актуальные проблемы вербальной коммуникации : Язык и общество. — К., 2004. — С. 171.

нагальність вивчення особливостей звичного, природного спілкування в межах окремої сім'ї, трудового колективу, студентської групи тощо⁸;

г) притаманний певній особистості, звичний саме для неї спосіб, стиль спілкування, за якими вона впізнається, ідентифікується іншими людьми в комунікації. Саме такий спосіб спілкування вважається повністю відповідним природі конкретної особистості, специфіці її стосунків із зовнішнім світом. Так, наприклад, дискурсивне слово (частка) *ну* є типовим сигналом переходу до розмовного типу дискурсу (або його підтримки), зміни тональності мовлення, яку очікують слухачі:

(19) «Це “ну” в його [Петра] розповіді про вчорашнє [друзям] особливо сподобалось: на-решті він заговорив з ними як рівний, а не як професор зі студентами там, у його далекому університеті» (І. Яцканін).

Навіть лайливі слова і вирази можуть виконувати функцію дискурсивних слів, будучи носіями емоційних смислів, а також (у деяких контекстах і ситуаціях спілкування) важливими прагматичними сигналами того, що мовець є «своїм» для решти учасників спілкування (див. попередній приклад). Відомі випадки, коли відсутність лайливих або блатних слів сприймається як прагматичний сигнал наявності «чужого», «не свого» учасника комунікації або такого, який свідомо дистанціюється від атмосфери спілкування групи особистостей.

8. Природність / неприродність спілкування, пов'язана з комунікативними ролями учасників спілкування. Розглянемо приклад із повісті А. і Б. Стругацьких «Хвилі гасять вітер»:

(20) «Он вдруг все понял: вчера Марта играла роль маленькой, кем-то обиженной и оттого несчастной девочки, которую нужно пожалеть... И играла она *неестественно*. ... Все-таки возраст...».

Спробуємо визначити диференційні ознаки природності спілкування як категорії міжособистісної інтеракції порівнянно з іншими комунікативними категоріями риторичного характеру.

Природність і щирість спілкування. Обидві категорії стосуються сфери успішності спілкування. При цьому природність спілкування грає вагомішу роль, оскільки можна бути нещирим, але успішно спілкуватися з іншими; у випадку неприродності спілкування комунікація, як правило, унеможливується. Відмінності стосуються такого:

1. Природність спілкування пов'язана як зі змістом спілкування, так і з його формою; щирість стосується передусім змісту повідомлюваного, неприховування інформації; форма ж подання інформації може лише гармонізувати або контрастувати з намірами щирості.

2. Щирість адресанта може бути виявлена адресатом лише у випадку доброго знайомства з ним або — за умови володінні навичками «читання» мови тіла — і з незнайомими людьми; щирість стосується того, що часто називають «вірністю собі»; природність спілкування меншою мірою передбачає персоналізацію зв'язків мовців, хоч у випадках тісного знайомства неприродність комунікативної поведінки ідентифікується швидше і точніше.

⁸ Див., напр.: Крысин Л. П. О речевом поведении человека в малых социальных общностях (постановка вопроса) // Язык и личность.— М., 1989.— С. 78–86; Кузнецова Т. В. Знач. праця.— С. 173.

3. Природність спілкування стосується як фізичних, так і ментально-психічних процесів; щирість — переважно ментальних, змістових аспектів спілкування⁹.

4. Щирість, як правило, пов'язується з «намірами щодо істинності» повідомлення, проте однозначно не імплікує їх¹⁰; природність не обов'язково пов'язана з такими намірами, хоча може їх включати.

5. Природність спілкування виявляється на тлі норм, стереотипів, звичок тощо комунікативної поведінки; щирість — на тлі переконань, сформованих оцінок, поглядів, емпатій тощо.

Таким чином, природність спілкування виступає ширшою комунікативною категорією, включаючи (або не включаючи) в себе щирість спілкування.

Природність та відвертість спілкування. Відвертість спілкування також належить до комунікативних категорій міжособистісного спілкування риторичного характеру. Як і у випадку зі щирістю, це орієнтація насамперед на зміст повідомлюваного, але на противагу щирості — це неприховування інформації з додатковою «ризикованою» прагматичною характеристикою 'можливість втрати власного іміджу, пониження статусу власного обличчя': *Можливо, ви про мене подумаете зле, але я все ж відверто вам скажу...* Відвертість і щирість спілкування не завжди є синонімами: можна бути відвертим аж занадто, доходючи до абсурдних ситуацій, включаючи й таку форму втрати власного обличчя, як самобичування, тобто можна бути повною мірою розкутим, що порушуватиме природність спілкування, робитиме його абсурдним. Саме таке спостерігаємо в романі Ф. Достоевського «Ідіот», де один з героїв на вечірці в Настасії Пилипівни пропонує учасникам відверто розповісти про найганебніший вчинок у своєму житті. У кінцевому підсумку комунікація унеможлиблюється. Щирість не передбачає втрати власного обличчя; вона радше часто стає серйозною підтримкою іміджу мовця: *Він завжди щирий у спілкуванні*. Зазначимо, що розкутість більшою мірою спрямована на зовнішні вияви комунікативної поведінки, які в деяких випадках можуть бути доведені до абсурду і сприймаються як карикатура на особистість або бажання шокувати присутніх. Інакше кажучи, розкутість може бути штучною, що суперечить сутності природності. У такому випадку розкутість сприймається як антипод природності спілкування.

Природність та доречність спілкування. Найважливіше розмежування цих категорій риторичного характеру стосується того, що доречність повністю детермінується контекстними та ситуативними координатами спілкування (місцем, часом, соціальними, політичними, економічними, культурними тощо обставинами); природність спілкування, хоч і залежить від згаданих чинників, повною мірою не детермінується ними.

Природність та стиль (манера) спілкування. Стиль (манера) спілкування особистості достатньо стабільна, у багатьох випадках незалежна від контекстних і ситуативних координат спілкування (недарма ж бо кажуть, що *стиль — це людина*); природність спілкування — категорія достатньо плинна, залежна від контексту і ситуації спілкування, оскільки природність може бути лише в конкретних обставинах: людина, яка природно і невимушено спілкується в одних обставинах, може ніяково почуватися в інших.

⁹ Див., наприклад, визначення щирості в концепції одного із засновників теорії мовленнєвих актів: *Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1986.— Вып. 17.— С. 50–51, 77.*

¹⁰ Див. детальніше: *Balandina N. Op. cit.— S. 16.*

Отже, природність спілкування — синтетична, семантико-прагматична, у своїй основі комунікативна категорія міжособистісного спілкування риторичного характеру, тісно пов'язана з ментально-духовною організацією учасників спілкування. Вона зачіпає як нелінгвістичні чинники (фізичний, ментальний, психічний та інші стани людини), так і всі без винятку чинники мовного коду. У межах мегапрагматики природність спілкування тісно пов'язана з іншими категоріями комунікації, зокрема категоріями доречності, стилю та щирості спілкування, його реєстровими характеристиками, які значною мірою залежать від соціальних чинників, а також із комунікативними ролями учасників спілкування. Як широке поняття риторики спілкування, вона охоплює низку інших понять; це специфічна комбінація комунікативних категорій, яка навіть у побутовому сприйнятті й оцінці спілкування в цілому (чи комунікативної поведінки окремої особи) усвідомлюється як особлива. Природність спілкування — категорія плинна, історично залежна від значної кількості чинників лінгвокультурного, соціального, індивідуального та поточного характеру. З бігом часу складники цієї категорії можуть змінюватися залежно від смаків епохи. Дослідження їхнього впливу на плин комунікації — актуальна проблема комунікативної лінгвістики та лінгвопрагматики.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

COMMUNICATIVE NATURALNESS AS A LINGUOPRAGMATIC CATEGORY

The author analyzes the issue of communicative naturalness as a linguopragmatic category that is a synthetic, semantic and pragmatic parameter of interpersonal communication through rhetorical dimension, tightly connected with interaction participants' mental and spiritual organization. It includes both non-linguistic factors (physical, mental, psychic states of a person) and all the factors of the lingual code. In the framework of linguopragmatics, it is connected with categories of style, openness, register etc.

K e y w o r d s: communication, pragmatics, micropragmatics, macropragmatics, megapragmatics, naturalness, openness, sincerity.

ДИНАМІЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОГО ОПISУ ЛЕКСИКИ

Стаття присвячена огляду моделей семантичного опису лексики як динамічного явища, яке представляє концепт ситуації, що моделюється за зразком комплексу ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів. Виокремлення динамічних моделей семантики лексики ґрунтується на засадах альтернативних способів кодування мовною одиницею інформації про певний стан справ.

Ключові слова: лексична семантика, динамічна модель значення, семантичний опис, метамова, концепт, предикатно-актантна структура, семантична роль.

1. Лінгвістика, як і будь-яка інша наука, донедавна (до моменту проголошення Н. Бором «принципу додатковості»¹) орієнтувалася (і почасти продовжує орієнтуватися) на ідею «безальтернативної картини світу» — узагальненої картини одновимірного типу, яка не передбачає взаємно суперечливих процедур її інтерпретації. Причиною цього була відповідна настановна теорія методу, яка, образно кажучи, стала заручником відношення строгої диз'юнкції, зведеного у принцип «або... або...». У своїх витоках принцип орієнтувався на постулат діалектичної філософії про загальний зв'язок явищ. Постулат, проголошуючи ідею верховенства онтологічних (об'єктивних) характеристик реалій, стає дороговказом для численних семантичних студій у мовознавстві. Зокрема, природа лексичного значення слова часто тлумачиться в термінах саме цього постулату. Зміст предметного світу, відображений у семантиці мовного знака, пов'язується з умовою дискретної інтерпретації реальної дійсності, осмислення та «ословлення» якої ґрунтується на уявленнях про такий світ, у якому матеріальне існування предмета є водночас виявом його властивостей через відношення з іншими предметами².

Проте такий стан справ починає змінюватися з усвідомленням того факту, що світ, який оточує нас, не є одновимірним, і припускає численні інтерпретації³. У лексикологічних та лексикографічних дослідженнях «перехід до інтерпретації вводить у законні теоретичні рамки роботу з окремими словами та конструкціями»⁴. При цьому слово визнається вузлом (node), який цементує «мовний» блок когніції («language» part of human network)⁵. Об'єднуючись із

¹ Бор Н. Атомная физика и человеческое познание.— М., 1961.— 152 с.

² Колишанский Г. В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация. Общие вопросы.— М., 1977.— С. 102–103; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики.— М., 2006.— С. 13.

³ Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира.— М., 1988.— С. 33; Бабушкин А. П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка.— Воронеж, 2001.— С. 5.

⁴ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 13.

⁵ Hudson R. What is Word Grammar? // Word Grammar. New perspectives on a theory of language structure.— London, 2006.— P. 4.

концепціями лексичної семантики, проголошені ідеї створюють передумову інтегрального опису мови, який передбачає моделювання феномену «володіння мовою» в аспекті узгодження словникової та граматичної інформації. Такого типу узгодження містить вимогу того, щоб значення всіх змістових одиниць мови — слів, фразем, граем, конструкцій, просодичних елементів — були описані однією і тією самою семантичною мовою⁶.

Інформаційний підхід до розгляду мовних явищ передбачає необхідність відповідного опису цих явищ, що в контексті загальної проблеми «мова і мислення» зводиться до розроблення моделі семантичного опису, яка слугувала б не лише репрезентантом семантичної структури певної мовної одиниці, а й маркером тієї поняттєвої сутності, яка безпосередньо вербалізується у семантиці мовного знака.

Намагання створити модель, яка відображала б зв'язок поняттєвих категорій із семантикою мовних одиниць, нерозривно пов'язане з пошуком універсальних властивостей мови на тлі зародження типологічного мовознавства. Історія лінгвістики засвідчує численні спроби створити «ідеальну» мову, яку спочатку розуміли як «мову смислів»⁷. Необхідність опису цих смислів індукує появу численних концепцій і підходів до створення універсальної мови, серед яких: *логічна мова* (М. Дакійський, С. де Куртре, Т. Ерфуртський), в основі якої, як вважалося, лежить *modus significandi* — «спосіб позначення / означування»⁸; *граматика Пор-Рояля*, основу якої становлять еталонні структури; *філософська мова* (Р. Декарт), яка, як стверджується, функціонує на основі порівняно невеликої кількості елементарних одиниць; *символічна мова* (Г.-В. Лейбніц), у якій проста система символів слугує вираженню будь-якого знання⁹.

Якщо в історичній ретроспективі особливості універсальної моделі мови розглядаються з позицій власне філософії (емпіризм, раціоналізм, наукова філософія), то для сучасного етапу (часто із залученням філософської «спадщини») характерним є менталістський підхід, який розглядає «мову смислів» як репрезентативну систему, організовану у вигляді певних структур знань. Для опису семантики мовної одиниці важливим є те, яким чином упорядковані ці структури знань. Важливість такого твердження ґрунтується на засадах принципу *іконічної вмотивованості* — «відповідності відношень між частинами мовної структури та частинами концептуальної структури, яка відображає дійсність»¹⁰.

Мета нашої розвідки — показати моделі семантичного опису лексики як динамічного феномену — явища, яке представляє концепт ситуації, що моделюється за зразком комплексу ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів.

2. У ретроспективі досліджень лінгвістичної семантики можна виділити чотири типи моделей значення, які засвідчують динамічний характер метамовної репрезентації лексики: 1) дискретно-комбінаторний, 2) інтегрально-ситуативний, 3) топологічно-схематичний та 4) комплексно-конструкційний.

2.1. В основі дискретно-комбінаторної моделі значення лежить ідея «поелементної», атомарної репрезентації «мовних смислів» та їх комбінаторики. Вважається, що семантична структура мовної одиниці складається з пучка семантичних ознак, які слугують елементарними «будівельними блоками», вихідними «цеглинками» смислів, що дані людині в цілісному інтуїтивному

⁶ Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — М., 1995. — Т. 2. — С. 10–11.

⁷ Алпатов В. М. История лингвистических учений. — М., 2001. — С. 49.

⁸ Красухин К. Г. Метаязыковая терминология средневековых модистов // Логический анализ языка : Языки этики. — М., 2000. — С. 422.

⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К., 2003. — С. 33–34.

¹⁰ Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. — М., 2004. — С. 41.

сприйнятті¹¹. Своєрідними корелятами такого підходу є концепції: *постулатів значення* (Р. Карнап), *семантичних компонентів* (Дж. Катц, Дж. Фодор, П. Постал, У. Вейнрейх, М. Бірвіш, Д. Болінджер), *елементарних значень* (Ю. Д. Апресян), *семантичних одиниць* (І. О. Мельчук, О. К. Жолковський).

Кожна з «дискретно-комбінаторних» концепцій, намагаючись описати такий лінгвістичний конструкт, як значення, декларує необхідність створення метамови на основі первинних, елементарних смислів та способів їх поєднання. «Дати теоретичний (= науковий) опис будь-якого об'єкта означає насамперед вказати на деякі елементарні (принаймні простіші, ніж сам об'єкт) компоненти, з яких він складається (плюс правила з'єднання цих компонентів). Інакше кажучи, необхідно виділити "атоми смислу", у термінах яких і повинні описуватися позначувані»¹².

Історіографія семантичних досліджень епохи структуралізму засвідчує численні спроби метамовного опису семантики мовних одиниць на основі залучення інструментарію атомарних смислів. Базова концепція визнавала існування певного набору символів (семантичних ознак і селекційних обмежень), які забезпечують репрезентативність лексичного значення та проєкційних правил, що регламентують поєднання цих символів у ролі так званої семантичної інтерпретації речення¹³.

Позитивним моментом атомарного підходу є намагання тлумачити лексичне значення в термінах дискретних ознак, які слугують засобом «членування інформації»¹⁴. В аспекті типологічних досліджень такий погляд узгоджується з ідеєю членування фізичного континууму, «в межах якого мови можуть проводити одні й ті самі або різні розмежування»¹⁵. Зокрема, дослідження лексем на позначення кольору виявили розходження в кількості та номенклатурі кольоро-назв у різних мовах, що, як вважається, зумовлено допустимістю множинності способів членування та довільністю дискретизації колірної спектра¹⁶. Феномен дискретизації колірної континууму, на думку Р. М. Фрумкіної, визначають два чинники: класифікаційна та інтерпретаційна поведінка людини¹⁷, що в контексті когнітивного підходу до тлумачення значення свідчить про гносеологічну природу елементарних смислів. «Пізнавальне мислення чітко фіксує дискретний характер існування предметів та явищ об'єктивного світу, внаслідок чого будь-який предмет з'являється не як аморфний предмет узагалі, а у всіх своїх конкретних якостях. Словесний знак закріплює в сигніфікаті ці властивості та утримує їх у функції відображених елементів як дискретні значення»¹⁸. При цьому наголошується, що семантичні ознаки не є символами фізичних властивостей і відношень поза людським організмом, а знаками внутрішніх механізмів, за допомогою яких сприймаються та концептуалізуються явища матеріального та соціального оточення. Отже, семантичні компоненти кваліфікуються як показники мисленнєвих і перцептивних властивостей людини, що «забезпе-

¹¹ Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков.— М., 1999.— С. 140.

¹² Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл — Текст».— М., 1999.— С. 57.

¹³ Катц Дж. Семантическая теория // Новое в зарубежной лингвистике : Лингвист. семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 34.

¹⁴ Городецкий Б. Ю. О принципах инвентаризации семантики языка и подязыка // Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики.— М., 1973.— Вып. 6.— С. 29.

¹⁵ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.— М., 1978.— С. 75.

¹⁶ Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения.— М., 1988.— С. 49.

¹⁷ Фрумкина Р. М. Цвет. Смысл. Сходство.— М., 1984.— С. 106.

¹⁸ Колианский Г. В. Знач. праця.— С. 103.

чує необхідний взаємозв'язок семантичних структур із довкіллям, яке сприймається та категоризується відповідно до цих внутрішніх умов організму»¹⁹.

Когнітивна та денотативна характеристики семантичних ознак засвідчують орієнтацію на певну універсальну базу смислів, що декларує передумову існування певної концептуальної єдності представників різних мовних угруповань. Зазначимо, однак, що така декларація свідчить не стільки про однакову ментальність, скільки про єдиний обсяг смислів (комплекс семантичних ознак²⁰), який, як вважається, формує проміжний рівень семантичної організації мовної одиниці.

У контексті міжмовного зіставлення лексичних одиниць такий рівень визнається посередником, що забезпечує дослідницьку процедуру контрастивного аналізу. «Часто висловлюється думка, що словниковий склад усіх природних мов (весь або його частина) може аналізуватися в термінах кінцевої множинності семантичних компонентів, які самі по собі незалежні від конкретної семантичної структури будь-якої мови»²¹. Однак, піддаючи сумніву здатність компонентів передавати «когнітивну реальність» саме «у термінах кінцевої множинності», Дж. Лайонз проголошує ідею «альтернативних варіантів», кожний з яких «дає можливість відрізнити будь-який член лексичної системи від будь-якого іншого члена тієї самої системи»²². Визнається, що семантичні компоненти даватимуть «правильну» інформацію лише в системі пропорційних рівностей, альтернативний набір яких і реалізує передумову «когнітивної істинності» самих компонентів.

Такий підхід акцентує увагу на комбінаторному характері семантичної репрезентації в тому розумінні, що значення мовної одиниці тлумачиться через набір смислів, об'єднання яких ізоморфне синтаксичним зв'язкам слів. На думку У. Вейнрейха, семантичні структури як складних, так і простих висловлень можуть бути представлені, по суті, в одному й тому ж вигляді, а саме в термінах пучків (невпорядкованих наборів) і конфігурацій (упорядкованих наборів) семантичних ознак. «Інакше кажучи, семантичні структури слів мають той самий загальний вигляд, що й семантичні структури речень»²³. До речі, саме «комбінаторний», а не системний характер об'єднання семантичних ознак дає підстави заперечувати їх здатність виконувати роль *tertium comparationis*. Семантичні ознаки (семи) «жодним чином не можуть слугувати третьою системою — еталоном для порівняння, тому що вони не утворюють системи, це ті атоми, з яких по-різному комбінуються в різних мовах значення»²⁴. Варто, однак, зауважити, що зіставний аналіз, який декларує «комбінаторний» тип значення, є пріоритетнішим, оскільки, допускаючи варіативність компонентів, дає змогу представити тлумачення в різних форматах. Саме таким принципом досить часто керується лексикографічна практика при оформленні словникової статті. Так, характеристика певного явища, якому дається тлумачення в межах одного значення, як правило, реалізується у вигляді кількох варіантів — *семем*²⁵, які представляють

¹⁹ Бирвиш М. Семантика // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 195–197.

²⁰ Джеймс К. Контрастивный анализ // Там же. Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — Вып. 25. — С. 298.

²¹ Лайонз Дж. Зазнач. праця. — С. 498.

²² Там же. — С. 503.

²³ Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 90.

²⁴ Кочерган М. Сопоставительная лексическая семантика: идеи, проблемы и методы // Съпоставително езикознание. — София, 1997. — Год. 22. № 1. — С. 14.

²⁵ Семема кваліфікується нами як пропозиційна одиниця змісту значення слова, показником якої є лексема (Про поняття лексеми див.: Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл — Текст». — М. ; Вена, 1995. — С. 6).

кілька «точок зору» на зазначений феномен, пор.: *biały* — «mający barwę przeciwną do czarnej, właściwą śniegowi, mleku itp.; bardzo jasny»²⁶; *білий* — «який має колір крейди, молока, снігу; протилежне чорний»²⁷; *white* — «of the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light»²⁸. Узагалі «лексикографічний погляд» на феномен «білого кольору» описується в межах уявної шкали: від побутового, типу «колір крейди», через асоціативне «протилежне чорному» до наукового «reflecting nearly all the rays of sunlight». Те, що вважається недоліком лексикографічної практики (зауваження щодо того, що словники дають різні тлумачення одному й тому самому явищу), насправді слід сприймати як нормальний стан речей, який можна охарактеризувати як плюралістичний підхід до тлумачення: «Жодне тлумачення саме по собі з теоретичного погляду не є привілейованим; більше того, у кінцевому підсумку лише всі разом вони дають повне пояснення значення»²⁹. У такому плані значення осмислюється як конструкт, що зображає явище як багатовимірний феномен, концептуалізований із перспективи різноманітних пізнавальних позицій — позицій різних мовних колективів.

Зауважимо, що будь-яке відношення передбачає комбінацію семантичних компонентів, спосіб поєднання яких регламентує змістове наповнення значення слова: «Одиниці семантичної мови — це ті елементи (“атоми”), із різних комбінацій яких складаються “молекули” — значення реальних слів природної мови»³⁰. Зокрема, в концепції М. Бірвіша комбінацію семантичних ознак забезпечують так звані *реляційні компоненти*, щодо яких семантичні ознаки є змінними. Позитивним моментом підходу є те, що такого типу змінні кваліфікуються не лише як показники властивостей об’єктів зовнішнього світу, а й як визначники прихованих умов правильного застосування лексичних одиниць³¹. Отже, наголошується, що семантична ознака є елементом, який регламентує як змістову (знання світу дискурсу), так і формальну (знання мови) компетенцію носія мови.

2.2. Залучення поняття компетенції мовця створює передумови інтерполяції дихотомії «змістове — формальне» у сферу сентенційної семантики, метамовним конструктом якої є *інтегрально-ситуативна* модель значення.

Концепція, яку пропагує інтегрально-ситуативний підхід, сформульована у вигляді обмежень до способу презентації значення (тлумачення) слова:

1) тлумачення лексичної одиниці (чи то лексеми, чи то ідіоми) передбачає її семантичне розкладання — перефразування слова в термінах метамовних примітивів³²,

²⁶ Słownik Języka Polskiego : Przedruk elektroniczny. — Warszawa, 1997.

²⁷ Словник української мови : В 11 т. — К., 1979. — Т. 1. — С. 181.

²⁸ Random House Webster’s Unabridged Dictionary : Electronic dictionary of American English. — Seattle, 2000.

²⁹ Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нерелевантные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). — М., 1996. — С. 12.

³⁰ Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). — М., 1966. — С. 254.

³¹ Бірвіш М. Значч. праця. — С. 184–185.

³² Експлікація значення (тлумачення) слова в аспекті метамовних примітивів підпорядкована низці вимог: у тлумаченнях не повинно бути тавтологічного кола, коли А тлумачиться через В, а В через А (вимога «нетавтологічності»); слово та його тлумачення повинні бути тотожними за змістом. Усі елементи тлумачення повинні бути необхідними та достатніми (вимога «необхідності та достатності»); тлумачення має розкладатися на більші семантичні складники — як елементарні значення, так і слова розширеної семантичної мови (вимога «ступінчастості»); текст тлумачень не може бути ідіоматичним, оскільки мова тлумачень і природна мова — не одне й те саме (вимога «неідіоматичності»); тлумачення повинно містити всі семантичні компоненти, з якими взаємодіють значення інших лексичних і граматичних одиниць висловлення (вимога «експліцитності») (див.: Апресян Ю. Д. О языке для

2) у тлумаченні використовуються змінні для зазначення семантичних актантів (якщо смисл одиниці є функтором [? предикатом] або містить функтори в собі); змінні відповідають незаповненим аргументним місцям усіх функторів, що входять до складу смислу лексичної одиниці;

3) у тлумаченні відбиваються різні комунікативні статуси компонентів лексичної одиниці. Зокрема, у ньому експліцитно вказується, що саме належить до пресупозиції³³.

Зазначимо, що такий спосіб тлумачення лексичної одиниці зорієнтований насамперед на визнання факту смислового та формального ізоморфізму одиниць лексичного та синтаксичного рівнів. У плані процедури узгодження словникової та граматичної інформації такий підхід розглядає лексичну одиницю як елемент, інтегрований у морфосинтаксичну структуру, яка в контексті певного висловлення покликана реалізувати змістовий потенціал лексеми (прототипного дієслова³⁴).

Реалізація змісту лексеми у висловленні розглядається крізь призму співвідношення семантики (вимога опису всіх необхідних відмінностей на рівні значення) і синтаксису (вимога опису синтаксичних відмінностей на рівні необхідних для осмислення фрази узагальнень)³⁵.

Ключовим конструктором, здатним забезпечити інтегральний опис лексичного матеріалу в контексті зазначених вимог, визнається ситуаційна (сентенційна) форма — вираз, поза яким слова не мають смислу³⁶. Набуваючи вигляду предикатно-аргументної структури, така форма реалізує зміст пропозиційного судження³⁷, в якому *предикат* є логічною функцією, визначеною у двох відношеннях: (а) за власною семантикою; (б) за предметною сферою припустимих у ній термів, або імен, а *аргумент* (ім'я) — одиницею Мови, що відповідає з боку Семантики відображенню окремого предмета, об'єкта або явища об'єктивного світу, з боку Синтаксису — суб'єкта або об'єкта висловлення, предметній сталій або змінній у пропозиційній функції, місцю у предикаті, у структурній схемі речення³⁸.

Типологія «за власною семантикою» орієнтується на ідею *інгерентних* та *аспектуальних* властивостей предикатів. Інгерентними вважаються постійні властивості предикатів, що «відрізняють їх від інших типів предикатів»³⁹. Зокрема, в концепції Ю. С. Степанова такі властивості описуються в поняттях Арістотелевих категорій: Сутність, Кількість, Якість, Відношення, Місце, Час, Положення, Стан, Дія та Страждання. Категорії визнаються універсальними рубриками таксономії предикатів, оскільки кожній із таких рубрик, як стверджується, мож-

описания значений слов // Известия Академии наук СССР : Сер. лит. и яз. — М., 1969. — Т. 28. Вып. 5. — С. 421).

³³ Йорданская Л. Н., Мельчук И. А. Смысл и сочетаемость в словаре. — М., 2007. — С. 30–31.

³⁴ Варто зазначити, що інтегрально-ситуативна модель — це модель насамперед «дієслівноцентрична» у тому розумінні, що репрезентативність ситуації визначається саме значенням дієслова, яке, як вважають, є домінантою ситуації (див.: Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. — Ленинград, 1979. — 302 с.; Helbig H. Knowledge of representation and the semantics of natural language. — Berlin, 2006. — 646 p.).

³⁵ Van Valin R. D. (Jr.), LaPolla R. J. Syntax : Structure, meaning and function. — Cambridge, 1997. — P. 91.

³⁶ Мельчук И. А. Зазнач. праця. — М., 1999. — С. 74.

³⁷ Н. Хомський зазначає, що кожне з абстрактних речень глибинної структури «може бути реалізоване у вигляді простого пропозиційного судження» (Хомський Н. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли. — М., 2005. — С. 78).

³⁸ Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика). — М., 1981. — С. 352–354.

³⁹ Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. — М., 2006. — С. 183.

на знайти відповідну предикатну схему в багатьох мовах світу (як індоєвропейської, так і інших мовних сімей).

Однак використання подібної схеми предикатів викликає ряд зауважень, особливо в тій частині, яка стосується функціонального аспекту мови. Річ у тім, що «Арістотелева схема» за умовчуванням накладає ряд обмежень на функціональну спроможність предикатів, оскільки їх класифікація концептуально зорієнтована на класичне визначення категорії — множинності, яка визначається загальними властивостями об'єктів. Дж. Лакофф зазначає, що такі категорії уявлялись у вигляді абстрактних вмістищ з речами або всередині, або поза категорією: «Вважалося, що речі належать до однієї й тієї самої категорії лише тоді, коли вони мають деякі спільні ознаки. І ознаки, які в них були спільними, розглядалися як такі, що визначають цю категорію»⁴⁰.

Поза тим, численні дослідження мовного матеріалу показують, що категорії мають різний формат. Насамперед було з'ясовано, що категорії, втілені у формі предикатної лексики, залежно від умов уживання предиката мають тенденцію до пересічення множин. Зокрема, предикати з вихідним значенням якості набувають значення стану, якщо сполучаються з виразами типу *весь (часовий період)*. Так, статальне значення предиката *бути зеленим* у реченні *Все літо трава була зеленою*, як вважають, виникає при сполученні з іменником, який позначає щось живе, зростаюче. Саме за такої умови колір найприродніше сприймається як такий, що виникає в часі⁴¹. Подібний підхід створює передумову «рівневої» класифікації предикатів, у якій умовно виділяються предикати «вертикального» / «горизонтального»⁴², «верхнього» / «нижнього»⁴³ тощо рівнів. Відмітною рисою таких класифікацій є те, що інгерентні властивості предиката осмислюються не в термінах власне категоріальних ознак (якості, кількості, відношення тощо), а з огляду на специфіку певної ситуації або стану справ⁴⁴. За визначенням, предикати в цьому випадку «позначають факти: дії, діяльність, події, процеси, стан, відношення, властивості, кількість, локалізацію тощо»⁴⁵. Отже, акцент уваги з «класифікації за категоріальним принципом» зміщується в бік «класифікації за ситуативним принципом».

Ситуація в такому випадку кваліфікується як результат осмислення певного фрагмента дійсності, «мовної концептуалізації реальності (якогось її фрагмента)»⁴⁶, як «уявлення про щось, що може існувати у світі дискурсу (*conception of something which can be the case in some world*)»⁴⁷. Отже, «категоріально-ситуативний» підхід до класифікації предикатів декларує зв'язок інгерентних властивостей предикатів із певним «концептом ситуації (станом справ)». У контексті функціонального синтаксису такий підхід акцентує увагу на дискурсивному

⁴⁰ Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : Что категории языка говорят нам о мышлении.— М., 2004.— С. 21.

⁴¹ Селиверстова О. Н. Труды по семантике.— М., 2004.— С. 588.

⁴² Там же.— С. 586.

⁴³ Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография.— М., 2006.— С. 83.

⁴⁴ Порівняймо класифікацію за ознаками «позачасовість» / «епізодичність» (Бульгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов.— М., 1982.— С. 7–85), за розподілом статичних / динамічних ситуацій (Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений).— М., 1985.— С. 222), за корелятивними параметрами семантичних типів стану справ [±dynamic], [±telic], [±momentaneous], [±control] та [±experience] у функціональній граматиці С. Діка (Dik S. C. The theory of functional grammar. The structure of the clause.— Berlin ; New York, 1997.— Part 1.— P. 107).

⁴⁵ Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Знач. праця.— С. 50.

⁴⁶ Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность...— С. 155.

⁴⁷ Dik S. C. Op. cit.— P. 105.

складникові, який, як вважають, перетворює ситуацію у відповідний стан справ: «Ситуація не може отримувати мовного вираження, поки “з неї не зроблено стану справ”»⁴⁸. З цієї перспективи «стан справ» можна порівняти з поняттям «конкретна ситуація». Вважається, що в контексті дискурсивних планів такого типу ситуація отримує свій профіль (стає станом справ) через проєкцію на певну протоситуацію — когнітивне утворення, у якому предикатно-аргументна структура упорядкована за принципом відношення «фігура — фон»⁴⁹.

Дискурсивний складник формує аспектуальну⁵⁰ властивість предиката. Така властивість кваліфікується як змінна характеристика, що засвідчує потенціал граматичної аспектуальності предиката⁵¹. Потенціал аспектуальності в цьому випадку охоплює граматичну семантику виду, реалізація якої передбачає протиставлення синхронного і ретроспективного спостережачів⁵², з огляду на певну «точку відліку» (point of reference)⁵³, «видовий орієнтир», що фіксує позицію на часовій осі, «з якої ситуація і оцінюється стосовно виду»⁵⁴.

За «предметною сферою допустимих у логічній функції імен» предикат кваліфікується як елемент, який, кодує певний стан справ, задає семантичну функцію аргументу в ролі певного учасника. Такого учасника можна порівняти з космічним сателітом, який займає визначену позицію на предикатно-стаціонарній орбіті. Варто зазначити, що кількість і властивості таких «сателітів», а також інвентар їх семантичних функцій (ролей) обмежені й регулюються чинником словникової і граматичної інформації, закладеної в семантиці лексики. Словникова інформація охоплює лексичну базу даних, а граматична — власне граматичну та граматичну лексику — лексичну базу знань, яка містить лексичні правила, що дозволяють отримувати з одних значень інші⁵⁵.

В аспекті інтегрального підходу до семантики мовних одиниць обидва типи інформації об'єднуються у форматі певного багатофакторного конструкта як автономні семантичні виміри⁵⁶: а) *рольовий*, який відображає рольові характеристики партиципantів ситуації, що описується; б) *дискурсивний* (= *комунікативний*), який відбиває спосіб оптимального «упакування» інформації, що передається з урахуванням активованих знань адресату; в) *онтологічний*, який класифікує сутнісні властивості референтів; г) *дейктичний*, який співвідносить партиципantів події зі ступенем їх близькості до мовленнєвого акту; ґ) *рефе-*

⁴⁸ Мустайоки А. Знач. праця.— С. 55.

⁴⁹ Dikovskiy A., Smilga B. Semantic roles and diathesis for functional discourse plans // East — West Encounter: Second International Conference on Meaning' Text Theory.— Moscow, 2005.— P. 102.

⁵⁰ Поняття «аспектуальність» ми розглядаємо як комплексний феномен, що охоплює словозмінні (видові) та словотвірні (співвіднесені з певним способом дієслівної дії) аспектуальні протиставлення, реалізовані групою як «кількісно-лінійних», так і «акціональних» граматичних значень (див.: Плунгян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику.— М., 2003.— С. 293).

⁵¹ Падучева Е. В. О семантическом инварианте видового значения глагола в русском языке // Русский язык в научном освещении.— М., 2004.— № 2 (8).— С. 6.

⁵² Князев Ю. П. Грамматическая семантика : Русский язык в типологической перспективе.— М., 2007.— С. 384.

⁵³ Reichenbach H. Elements of symbolic logic.— New York, 1947.— P. 287.

⁵⁴ Тимберлейк А. Инвариантность и синтаксические свойства вида в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике : Соврем. зарубеж. русистика.— М., 1985.— Вып. 15.— С. 266.

⁵⁵ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 17.

⁵⁶ Такі виміри були імпліцитно сформульовані у вигляді переліку властивостей так званих базисних підметів (б-підметів) (див.: Кинэн Э. Л. К универсальному определению подлежащего // Новое в зарубежной лингвистике : Соврем. синтакс. теории в амер. лингвистике.— М., 1982.— Вып. 11.— С. 246–262).

ренційний, який сприяє правильному ототожненню у полі зору адресата референтів, що позначаються іменними групами⁵⁷.

Задаючи номенклатуру параметрів значення мовної одиниці як певного партиципанта, такого типу виміри орієнтуються на презумпцію обов'язковості учасника ситуації. Елемент ситуації, який задається лексемою, є її *обов'язковим учасником*⁵⁸ за такої умови: якщо видалити елемент із ситуації, то залишок або не може бути позначений лексемою, або перестає бути ситуацією⁵⁹. Орієнтуючись на вимогу «необхідності та достатності», зазначений підхід ураховує не лише кількісний склад актантів, а й кількість місць (актантних позицій), які вони займають. «Слово має стільки валентностей, скільки учасників ситуації необхідно згадати, щоб тлумачити його вичерпним та не надмірним чином»⁶⁰.

У полеміці про статус актанта окреме місце відводиться проблемі *необов'язкових учасників*. Така категорія учасників виділяється в плані протиставлення членів речення, які, у контексті присудка — домінанти, вираженої фінітним дієсловом⁶¹, — утворюють опозицію «підмет / додаток vs. обставина». На семантичному рівні така опозиція маркована протиставленням «актант (учасники суб'єкт / об'єкт) vs. не-актант (сирконстант)»⁶².

Сирконстант визнається необов'язковим учасником ситуації на тій підставі, що для нього не передбачено місця (валентності) у семантиці предиката. «Одиниця, яка заповнює активну синтаксичну валентність L, що не відповідає жодній семантичній валентності L, називається **сирконстантом L**»⁶³. Отже, проголошується «несловниковий» і, відповідно, граматичний статус сирконстанта. Однак репрезентативність сирконстантів виключно як граматичних критеріїв викликає ряд застережень. Так, аналіз семантичної сфери дії⁶⁴ адвербіалів показав, що існують принаймні дві групи сирконстантів, які по-різному описують параметри мовної ситуації⁶⁵. Сирконстанти першої групи характеризують різні за змістом фрагменти ситуації, і на цій підставі не визнаються її семантичними учасниками. Такого типу сирконстанти передаються адвербіалами з так званою

⁵⁷ Кибрик А. Е. Константы и переменные языка. — СПб., 2005. — С. 110.

⁵⁸ На думку О. В. Падучевої, «тлумачення розмежовує учасників не з погляду їх обов'язковості, а з погляду виділеності: учасник виділений, якщо тлумачення не може бути укладене без його згадування. Тобто тлумачення виділяє серед обов'язкових певних учасників ситуації, важливих для смислу, і лише їм приписує змінну» (Падучева Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и прагматики // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 89).

⁵⁹ Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Знач. праця. — С. 54.

⁶⁰ Богуславский И. М. Сфера действия лексических единиц. — М., 1996. — С. 23.

⁶¹ Холодович А. А. Знач. праця.

⁶² Насправді протиставлення актантів і сирконстантів, з огляду на дифузний характер їх співвідношення, визнається до певної міри умовним. «Чіткої демаркаційної лінії між актантами та сирконстантами провести, очевидно, не можна. Можна думати, що реально існує шкала, на одному полюсі якої розташовуються стовідсоткові актанти, а на іншому полюсі — стовідсоткові сирконстанти. Щодо проміжку між полюсами, то він зайнятий елементами, які пов'язані за допомогою предикатної лексеми смисловим зв'язком різного ступеня жорсткості» (Храковский В. С. Понятие сирконстанта и его статус // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 143; див. також: Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Сирконстанты в толковании? // Metody formalne w opisie języków słowiańskich (к 60-летию Ю. Д. Апресяна). — Białystok, 1990. — S. 201–210).

⁶³ Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. — М., 2001. — С. 166.

⁶⁴ Сфера дії лексеми — це фрагмент синтаксичної структури, зміст складників (слів, конструкцій, інтонаційних засобів) якої заповнює семантичну валентність лексеми (Богуславский И. М. Знач. праця. — С. 44.)

⁶⁵ Филипенко М. В. О лексических единицах с плавающей и фиксированной сферой действия (к вопросу об акантах и не-акантах предиката) // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 121–126.

плаваючою сферою дії. Сирконстанти другої групи, навпаки, тісно пов'язані з цілком визначеним семантичним компонентом у структурі ситуації і, відповідно, кваліфікуються через адвербіали з *фіксованою* сферою дії⁶⁶. Формуючи другий ешелон учасників ситуації, позначеної предикатом, сирконстанти розширюють концепт ситуації до обсягу реального висловлення. Однак розширення такого типу передбачене семантикою предиката через реалізацію його потенційних валентностей⁶⁷. Такі валентності являють собою сирконстантні позиції, заповнення яких регламентує процедура так званого *тематичного виділення* — приписування учаснику статусу теми⁶⁸. Тематичне виділення задає пріоритетний комунікативний ранг учасника ситуації, реалізація якого зумовлена не стільки чинником лінійно-інтонаційної структури, скільки прагматичними міркуваннями мовця. «Комунікативний ранг характеризує учасника з прагматичного погляду — стосовно фокусу уваги мовця. Суб'єкт і (прямий) об'єкт — це учасники, що входять у Центр; інші учасники належать до Периферії; учасник, який синтаксично не виражений при визначеному дієслові, має ранг Нуль, тобто перебуває, так би мовити, за межами Периферії»⁶⁹.

В аспекті *референційного виміру* актанти кваліфікуються за параметром денотативного (референційного) статусу⁷⁰. Такий статус визначає учасника ситуації за типом референції, яка засвідчує характер (предметної або ознакової) віднесеності імені цього учасника до об'єкта у світі дискурсу. Предметний характер віднесеності засвідчує субстантивне (термове) вживання іменних груп у конкретно-референтній або нереферентній іпостасі. Ознакова природа віднесеності передбачає предикатне вживання іменної групи, яка як загальне ім'я виводить у фокус уваги не об'єкт сам по собі, а властивість, приписану цьому об'єкту⁷¹.

⁶⁶ Сирконстанти з фіксованою сферою дії можна співвіднести із семантично факультативними валентностями — актантними позиціями, які засвідчують змінний характер складу учасників ситуації (див.: Кобозева И. М. Знач. праця.— М., 2004.— С. 144.). Для розмежування аспектів статусу учасника — сирконстант vs. факультативний учасник — пропонується два рішення: (1) розглядати вираз X як обставину (= сирконстант), фразеологічно зв'язану лексемою L, і описувати її як значення певної лексичної функції; (2) розширити поняття учасника ситуації, припустивши існування факультативних учасників, яким відповідають факультативні семантичні позиції; тоді X можна розглядати як факультативний семантичний актант лексеми L, яка заповнює факультативну семантичну позицію в її тлумаченні (Йорданская Л. Н., Мельчук И. А. Знач. праця.— С. 72).

⁶⁷ На тлі обов'язкових актантних позицій такі валентності кваліфікують як облігаторні. «Якщо поняття обов'язкових і факультативних валентностей покликане <...> моделювати сполучуваність мовної одиниці, то поняття облігаторної валентності задає комунікативні умови її вживання. Воно дозволяє відобразити компоненти ситуації, знання яких комунікантами необхідне для коректного вживання та розуміння цієї мовної одиниці. Так, лексема *школяр*, можливо, має семантичну валентність «де навчається?» (пор. *учень*), але ця валентність не може бути реалізована синтаксично і не є облігаторною валентністю (**школяр 57-ї школи*)» (Шмелев А. Д. Типы «невыраженных валентностей» // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 168–169).

⁶⁸ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 95.

⁶⁹ Падучева Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и прагматики // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 93–94.

⁷⁰ Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений).— М., 1985.— С. 84.

⁷¹ З цього приводу варто згадати суб'єктивно-оцінні номінації типу *справжній художник, хорошиш оратор, досить миловида дівчина* тощо. Такого типу іменні групи, на думку А. Вежбицької, узагалі не можуть виконувати функцію аргумента, оскільки істотна частина таких слів вказує не на позначувану особу, а на відношення між цією особою та мовцем, а точніше, — на відношення мовця до тієї особи, про яку йдеться (Вежбицкая А. Описание или цитация // Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (проблемы референции).— М., 1982.— Вып. 12.— С. 244).

В аспекті онтологічного виміру учасники ситуації кваліфікуються за параметром таксономічного класу — семантичної характеристики імені, яка описує (категоріальний) *тип* учасника позначуваної предикатом ситуації⁷². Зміна таксономічного класу кваліфікується як зміщення фокусу уваги в межах інгерентних (категоріальних) властивостей учасника ситуації. При цьому наголошується, що «йдеться не лише про властивості, постійно пов'язані з тією чи іншою лексемою або позамовним референтом, а й про властивості актантів, які залежать від *інтерпретації мовця*»⁷³.

Властивості актантів засвідчують «результат абстракції ототожнення щодо множинності лексичних партиципантів»⁷⁴, що в аспекті *рольового виміру* кваліфікується як реалізація параметра семантичної ролі учасника. Семантичні ролі суть примітиви, які «категоризують способи включення учасників події в описувану пропозицією типову ситуацію»⁷⁵.

У концепції «відмінкової граматики»⁷⁶ семантична роль (= відмінкове відношення) приписується учаснику на підставі допустимості (+) або недопустимості (-) ознаки, яка ідентифікує його відмінкове відношення. Так, якщо учасник претендує на статус *агента* (семантична роль — *агенс*) або *данина* (семантична роль — *експерієнцер*), він повинен містити ознаку [+ жива істота]. Відповідно семантична роль *експерієнцера* вимагає ознаки [+ особа, яка зазнає (відчуває, переживає, взнає) чогось], пор.: *експерієнцер* — «той, чий умонастрій або розумові процеси зазнають впливу»⁷⁷. Те, що відмінкове відношення кваліфікується в термінах семантичних ознак, дає підстави розглядати характер семантичної ролі як інгерентну властивість учасника, принаймні незалежну від семантики предиката. Справді, один із постулатів відмінкової граматики «у першому читанні» декларує зумовленість класифікації предикатів саме типом відмінкового відношення. «Дієслова поділяються на класи залежно від тих відмінкових оточень, в яких вони можуть виступати, а семантична характеристика дієслів співвідносить їх або зі специфічними відмінковими елементами в оточенні дієслова, або з елементами з визначеними ознаками (типу жива істота), які вводяться як обов'язковий супровід конкретних відмінків»⁷⁸.

У «другому читанні» відмінкової граматики, згідно з проголошеним принципом значення зумовлюються *ситуаціями* (meanings are relativized to scenes)⁷⁹, відмінкові відношення кваліфікуються як елементи певної ситуації, які як задана *перспектива* реалізують конкретну точку зору на подію⁸⁰. Втілення зазначеного принципу представниками функціональної лінгвістики декларує ситуативну зумовленість характеру семантичної ролі⁸¹. Така роль кваліфікується як

⁷² Падучева Е. В. О параметрах лексического значения глагола : Таксономический класс участника // Русский язык в научном освещении.— М., 2002.— № 1 (3).— С. 87.

⁷³ Мустайоки А. Знач. праця.— С. 159.

⁷⁴ Крылов С. А. Семантическая роль как элемент метаязыков общей и специальной типологии // 40 лет Санкт-Петербургской типологической школе : Сб. ст.— М., 2004.— С. 239.

⁷⁵ Кибрик А. Е. Знач. праця.— С. 142.

⁷⁶ Филмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике : Лингвист. семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 369–495.

⁷⁷ Чейф У. Л. Значение и структура языка.— М., 2003.— С. 168.

⁷⁸ Филмор Ч. Знач. праця.— С. 417.

⁷⁹ Филмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 497.

⁸⁰ Там же.— С. 517–518.

⁸¹ Якщо в концепції «відмінкової граматики» семантичні ролі розглядаються як найпростіші вихідні концепти, то представники референційно-рольової граматики наголошують на похідності такого типу ролей. «Це означає, що вони розглядаються як результат дедуктивного виводу, що включає чотири фактори: семантику предиката (зокрема, чи є він

функція від певного стану справ (ситуації, події, процесу або дії), з яким співвідноситься учасник⁸². При цьому не заперечується той факт, що тип стану справ може бути частково виведений (derived) із семантичної функції, приписаної валентній позиції першого аргументу предикатної рамки. «Тип стану справ є, таким чином, композиційною функцією від семантичних властивостей як предиката, так і його термів»⁸³.

Релевантною рисою граматичної поведінки учасників визнаються їх синтаксичні відношення, реалізовані в контексті транзитивних / інтранзитивних дієслів. Зазначені типи дієслів задають базисні синтаксичні конструкції в аспекті протиставлення граматичних категорій «перехідність vs. неперехідність». Такого типу протиставлення «визначається на множині актантів, у якій виділяється ядерна частина, що складається з одного (при неперехідних дієсловах) або двох (при перехідних дієсловах) ядерних аргументів (= актантів)»⁸⁴. Наголошуючи, однак, на неуніверсальному характері синтаксичних відношень, О. Є. Кибрик припускає, що «мови граматикують різні концепти різних семантичних вимірів і по-різному упаковують їх у мовній формі»⁸⁵. Зокрема, порівнюючи морфосинтаксичні засоби кодування іменних груп різних мов світу з іменними групами мов середньоевропейського стандарту в термінах ядерних актантів, учений виокремив п'ять типів схем⁸⁶ кодування основних актантів перехідного та неперехідного дієслів. Будь-яка з цих схем являє собою конструкцію, що кваліфікується як спосіб кодування узагальненої («гіперрольової») семантики ядерних актантів.

2.3. Функцію метамовної репрезентації «семантичного узагальнення» покликає реалізувати *топологічно-схематична* модель значення — конструкт, який орієнтується на «голістичне» тлумачення структури представлення знань, експлікованої у такому форматі семантичного опису, що «підкреслює претензію на відповідність певній реальності (у пам'яті) — або психологічній (людський мозок), або технологічній (штучний інтелект)»⁸⁷.

«Топологічний» підхід є результатом усвідомлення факту неспроможності пропозиційної моделі (П-моделі) самостійно представити механізм мовленнєвої діяльності. Одним з істотних недоліків П-моделі визнається складність відображення нею зв'язку між пропозиціями, а також значущості окремих компонентів семантики мовного вираження у процесі комунікації. «Звідси характерна для П-представлення метафора значення як “листового пирога”, у якому кожний шар характеризується своїм ступенем експліцитності та доступності»⁸⁸. З цієї

станом, дією, положенням тощо), внутрішній лексичний зміст іменного аргументу, вибір перспективи (актора або стражденого) та морфо-синтаксичний статус аргументів» (Ван Валін Р. Д., Фоли У. Референціально-ролевая грамматика // Новое в зарубежной лингвистике : Современная синтаксическая теория в амер. лингвистике. — М., 1982. — Вып. 11. — С. 387).

⁸² Van Valin R. D. (Jr.), LaPolla R. J. Op. cit. — P. 90.

⁸³ Dik S. C. Op. cit. — P. 106.

⁸⁴ Кибрик А. Е. Знач. праця. — С. 332.

⁸⁵ Там же. — С. 114.

⁸⁶ Ядерні актанти позначаються символами S (Sole), A (Agentive) та P (Patientive), де S — це актант неперехідного речення, а A та P — відповідно агенсоподібний і пацієнсоподібний актанти перехідного речення. В акузативній схемі S / A-актанти мають єдине кодування, яке об'єднує їх синтаксичним відношенням суб'єкта, протиставлене кодуванню актанта P. Ергативна схема об'єднує S / P-актанти в опозиції до A-актанта. Активна схема передбачає кодування, при якому протиставляються агенсоподібні (A) та пацієнсоподібні (P) актанти перехідного та неперехідного речень. Тричленна схема протиставляє всі три типи аргументів — S, A та P. У нейтральній схемі засоби кодування не розрізняють ядерних S / A / P актантів (Кибрик А. Е. Знач. праця. — С. 114–115).

⁸⁷ Кронгауз М. А. Семантика. — М., 2001. — С. 89.

⁸⁸ Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии. — М., 2008. — С. 178.

перспективи топологічна модель скоріше за все орієнтується на поняття *імпліцитного знання*, «щодо якого часто існує інтуїтивне розуміння, достатнє для вирішення практичних завдань, але недостатнє для докладного словесного визначення та пояснення»⁸⁹.

Звичайно елементами семантичного опису в межах «топологічного» підходу слугують певні метасхеми: *образ-схеми* (М. Джонсон, Дж. Лакофф, У. Крофт, Р. Гіббс, Дж. Златев), *траєктор* та *орієнтир* (Р. Ленекер, К. Бругман, Дж. Лакофф), *фігура* та *фон* (Л. Талмі), *ментальні простори* (Ж. Фоконьє, М. Тернер). «У топологічній моделі значення (Т-моделі) основним організуючим, функціональним елементом виявляється простір, ділянка простору і точки у просторі або його частинах. Значення описується як операція членування простору на ділянки, переміщення точок з однієї ділянки в іншу, знищення тих або інших точок, вибір точок або ділянки і т. д.»⁹⁰. Зазначимо, що така метамова репрезентує концепти, які «мають *внутрішню структуру* і тому контрастують із точкою зору, що семантична структура складається з примітивів»⁹¹.

Одним із ключових видів таких концептів є так звані *образ-схеми* (image-schemas⁹²) — динамічні рекурентні структури сенсорно-моторного досвіду⁹³, у термінах яких осмислюється як сам досвід, так і ментальний зміст абстрактних концептів, що ці структури вибудовують⁹⁴. Такі схеми являють собою моделі (patterns) типу: *вмістище*, *перешкода*, *рівновага*, *зв'язок*, *шкала*, *цикл*, *контакт*, *близько / далеко*, *центр / периферія*, *частина / ціле* тощо.

Трансформаційна конфігурація образ-схем, як відображення динамічного контуру концептуалізації, упорядкована за типом реляційного відношення «траєктор – орієнтир» (trajectory / landmark alignment). *Траєктор* та *орієнтир* кваліфікуються як учасники ситуації, яким приписані ролі первинного та вторинного фокусу виділення (focal prominence) відповідно. Приписування траєкторові ролі найбільш виділеного учасника ситуації зумовлене «схильністю» учасника до вияву властивостей переміщення, поцінування, ідентифікації тощо. Роль орієнтира, відповідно, приписується учасникові, який є менш виділеним щодо учасника, показником якого є траєктор. Інакше кажучи, орієнтир слугує певною точкою референції, відносно якої локалізується або оцінюється учасник траєктора. Варто зауважити, що учасникам реляційного відношення «траєктор – орієнтир» не приписується конкретна семантична роль типу *агєнс*, *тема*, *пацієнс* тощо або якийсь інший концептуальний зміст. З цієї перспективи ситуація, яку представляють *траєктор* та *орієнтир*, скоріше описується як образ-схематичний (imagistic), аніж пропозиційний конструкт, що створює передумову застосування реляційного відношення «траєктор – орієнтир» до будь-якої когнітивної сфери⁹⁵.

⁸⁹ Величковский Б. М. Когнитивная наука // Основы психологии познания : В 2 т. — М., 2006. — Т. 2. — С. 16.

⁹⁰ Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Зазнач. праця. — С. 179.

⁹¹ Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 72.

⁹² З огляду на те, що такі концепти кодують інформацію про просторові зв'язки та взаємодію конкретних об'єктів, пропонується перекладати такий термін як «топологічна схема» (Рахилина Е. В. Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 308).

⁹³ Про зумовленість образ-схем досвідом соціальним див.: Correa-Beningfield et al. Image schemas vs. «Complex Primitives» in cross-cultural spatial cognition // From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics. — Berlin ; New York, 2005. — P. 349.

⁹⁴ Johnson M. The philosophical significance of image schemas // Ibid. — P. 18–19.

⁹⁵ Langacker R. W. Cognitive grammar. A basic introduction. — Oxford, 2008. — P. 72.

Як можна помітити, зазначена інтерпретація семантики лексики враховує лише реляційні відношення учасників, мінімізуючи значущість реалізації їх функціональних характеристик (базових семантичних ролей). Інтерпретація функцій учасників в аспекті образ-схематичної ситуації створює передумову виокремлення комплексно-конструкційної моделі семантики мовної одиниці.

2.4. *Комплексно-конструкційна модель значення*⁹⁶ відображає тенденцію до дещо «змішаного» представлення семантичного опису мовних одиниць, що пов'язано з розробленням внутрішньої структури певного формату репрезентації знань, зокрема інтерпретації: *фрейму глибинними семантичними відмінками* (Ч. Філмор), *конструкції аргументними структурами* (Ч. Філмор, П. Кей, Дж. Лакофф, А. Голдберг, У. Крофт), *комплексних примітивів набором пропозицій* (К. Ванделуаз), *концептуальної категорії функціонально-аргументною структурою* (Р. Джакендофф), *фреймовими актантами* (Ю. Д. Апресян, Л. Л. Цинман, В. Г. Сизов), *валентними фреймами* (П. Сгалл, Я. Панєвова) тощо.

Комплексно-конструкційна модель значення не є «дієслівноцентричною» у тому розумінні, що семантичним центром та показником ситуації (стану справ) визнається не окремо взяте дієслово, а ціла конструкція — комплекс, упорядкований у форматі пропозиції. Зазначений підхід декларує необхідність інтеграції пропозиційної моделі з певною концептуальною схемою, яка б забезпечила повноцінну дієвість цієї моделі насамперед при виконанні комунікативного завдання. Таке поєднання виявляється доцільним і необхідним, оскільки враховує «надлишкові» масиви інформації, які безпосередньо не входять до ядерної зони семантики мовної одиниці, однак, подібно шлейфу комети, супроводжують її по всій траєкторії комунікативного акту⁹⁷.

Уже в «другому читанні» відмінкової граматики робиться спроба тлумачити значення лексичної або синтаксичної одиниці у термінах, значно ширших за інформацію, представлену в тлумаченні цих мовних одиниць. «Щоразу, коли ми обираємо слово або словосполучення, разом із ним ми автоматично залучаємо той ширший контекст або рамку, у термінах якої відібране слово або словосполучення отримують певну інтерпретацію. Опис значень елементів повинен ніби задавати одночасно “зображення” та його “фон”»⁹⁸. Втілюючи принцип «зумовленості значення ситуаціями», відмінкова граMATика проголошує комплексно-конструкційний підхід до тлумачення семантики мовної одиниці. Основні положення такого підходу частково втілені у концепції *граматики конструкцій*⁹⁹.

Згідно з твердженнями зазначеної концепції, *конструкція* кваліфікується як концепт, наділений синтаксичними, семантичними та прагматичними власти-

⁹⁶ Комплексно-конструкційна модель значення виникла як реакція на компонентну модель, протиставляючи атомізму останньої схематизм та комплексність організації граматики (Croft W. Radical construction grammar : Syntactic theory in typological perspective.— Oxford, 2001.— P. 14.).

⁹⁷ У цьому відношенні показовим є «розширення» інтегрально-ситуативної моделі значення в аспекті заданої дієсловом ситуації до меж так званих валентних фреймів (Sgall et al. The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects.— Dordrecht ; Boston ; Lancaster ; Tokyo, 1986.— P. 30.) та фреймових валентностей (Цинман Л. Л., Сизов В. Г. Модель управления слова, фреймовые актанты и лингвистическая инженерия // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 160).

⁹⁸ Філмор Ч. Зазнач. праця.— С. 521.

⁹⁹ Fillmore C. J., Kay P., O'Connor M. C. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions : The case of let alone // Language.— Baltimore.— 1988.— Vol. 64. N 3.— P. 501–538.; Goldberg A. E. Constructions : A construction grammar approach to argument structure.— Chicago, 1995.— 265 p.; Croft W. Op. cit.

востями, які не виводяться з інших конструкцій або відповідних властивостей слів, що входять у цю конструкцію¹⁰⁰. При цьому наголошується, що «конструкції виражають значення, незалежно від слів у реченні»¹⁰¹.

У концепції конструкційної граматики А. Голдберг аргументна структура розглядається як спосіб реалізації певного фрагмента комплексної події, динамічного сценарію типу «someone experiencing something»¹⁰². Відображення аргументною структурою певного фрагмента події передбачає схему, в якій ролі учасників (participant roles) кваліфікуються як похідні від цих подій¹⁰³. На цій підставі вводиться розмежування *аргументних ролей* (конструкції) та *ролей учасників* дієслова, яке входить у конструкцію.

Близькими до положень конструктивної граматики в аспекті твердження вбудованості дієслова у синтаксичний фрейм є концепція «онтологічних категорій»¹⁰⁴. Орієнтуючись на гіпотезу концептуальної структури¹⁰⁵, зазначений підхід декларує: основними одиницями концептуальної структури є *концептуальні конституенти*, кожний із яких співвідноситься з певним класом онтологічних категорій (своєрідних концептуальних «частин мови»), таких як: Річ, Подія, Стан, Дія, Місце, Шлях, Властивість та Кількість. Будь-яка із зазначених категорій може бути реалізована (elaborated) у форматі аргументної структури (function-argument structure), в якій кожний аргумент є показником концептуального конститuenta певної категорії.

У перспективі побудови динамічної моделі значення розроблення конфігурації змісту мовної одиниці, як можна зауважити, орієнтується на розмаїття підходів, кожний з яких представляє свою незалежну методику семантичного опису. Дискретно-комбінаторний підхід ґрунтується на позиції «поелементної» репрезентації мовних смислів, змістова реалізація яких передбачає різні способи їх комбінування. Для інтегрально-ситуативного підходу важливим є визнання факту смислового та формального ізоморфізму одиниць лексичного та синтаксичного рівнів, узгодження яких зумовлює конфігурацію змісту мовної одиниці як концепту ситуації — стану справ, упорядкованого за пропозиційною моделлю. Неуніверсальний характер пропозиційної моделі спонукає до образ-схематичної альтернативи, яка в контексті топологічного підходу засвідчує «голістичний» формат моделі значення мовної одиниці. Розроблення (наповнення) такого формату як набору різного роду пропозиційних характеристик створює передумову комплексно-конструкційного підходу, згідно з яким, семантичним центром мовної одиниці визнається конструкція.

¹⁰⁰ Зазначимо, що ідіоматичність як ключова характеристика конструкцій була підмічена саме у зв'язку з об'єктом дослідження — фразеологізмами типу let alone (див.: Fillmore C. J., Kay P., O'Connor M. C. Op. cit.).

¹⁰¹ Goldberg A. E. Op. cit.— P. 1.

¹⁰² Ibid.— P. 5.

¹⁰³ У цьому відношенні концепція А. Голдберг суперечить твердженням, які імплікують необхідність відображення фрагмента події на рівні синтаксису принаймні одним предикатом та одним аргументом. Порівняймо а) принцип реалізації аргументу: «У синтаксичній структурі повинен бути принаймні один аргумент, який забезпечує ідентифікацію фрагмента певної події» (subevent) (див.: Grimshaw J., Vikner S. Obligatory adjuncts and the structure of events // Knowledge and language : Lexical and conceptual structure.— Dordrecht, 1993.— Vol. 2.— P. 154.) та б) умову ідентифікації події: «Кожний фрагмент події на рівні синтаксису повинен бути ідентифікований лексичним предикатом» (див.: Rappaport Hovav M., Levin B. Building verb meanings // The projection of arguments : Lexical and compositional factors.— Stanford, 1998.— P. 112).

¹⁰⁴ Jackendoff R. S. Semantic structures.— Cambridge, 1992.— 336 p.

¹⁰⁵ Гіпотеза концептуальної структури: існує єдиний рівень ментальної репрезентації — концептуальна структура, яка поєднує лінгвістичну, сенсорно-перцептивну та рухову інформацію (Jackendoff R. S. Semantics and cognition.— Cambridge, 1986.— P. 17).

В аспекті зазначених підходів динамічна модель семантики лексики осмислюється як метамовний конструкт, що втілює інформацію про: а) концептуальне наповнення мовної одиниці, що відображає певну пізнавальну позицію номінатора (у типологічній перспективі — позицію певного мовного колективу) стосовно реального стану справ — *динаміка вибору*; б) співвідношення смислового та формального аспектів мовної одиниці, що відображає концептуалізацію типового стану справ — *динаміка взаємодії*; в) ступінь синтаксичної активності мовної одиниці потенційного стану справ — *позиційна динаміка*; г) дериваційний потенціал і стратегії мовної одиниці, що забезпечують регулярні семантичні зв'язки, реалізовані на основі механізмів семантичної похідності — *динаміка зміщення (переходу)*.

Очевидним є факт, що залучення інформації такого типу створює передумову розроблення моделі багатовимірного типу — моделі, яка втілює комплекс ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій у перспективі альтернативних мовних вимірів.

(Рівне)

O. V. DEMENCHUK

DYNAMIC MODELS OF THE LEXICON SEMANTIC DESCRIPTION

The paper focuses on the models of the lexicon semantic description, being viewed as dynamic phenomenon that represents a situation concept which is modeled according to the sample of hierarchically well-ordered semantic representations of various language dimensions. The selection of the dynamic models of the lexicon semantics is based on alternative ways the linguistic unit codes information of a certain state of affairs.

Key words: lexical semantics, dynamic model of meaning, semantic description, metalinguage, concept, predicate-octant structure, semantic role.

ФОРМАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ МАСКУЛІННОСТІ: ВЗАЄМОДІЯ РОДОВОЇ РЕДИСТРИБУЦІЇ І РОДОВОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

У статті аналізується система мовних засобів репрезентації категорії маскулінності у взаємодії мовних і позамовних чинників. Формальне вираження маскулінності розглянуто на тлі двох протилежних тенденцій — родової редистрибуції та родо-статевої транспозиції. Досліджено взаємодію семантичної категорії персональності/імперсональності, семантичної категорії істоти / неістоти, граматичної категорії роду та поняттєвої категорії статі на осі *рід — стать* — маскулінність. Дослідження виконане на матеріалі двох слов'янських мов — чеської та української.

Ключові слова: категорія маскулінності, персональність / імперсональність, рід, стать, родова редистрибуція, родо-статева транспозиція.

Ще кілька років тому про системні дослідження *map studies* у лінгвістиці можна було говорити лише як про перспективу. Проте останнім часом дослідницьки «дискримінований» мовний образ чоловіка ¹ починає активно відвойовувати свої позиції, про що свідчать, зокрема, два останні збірники матеріалів надзвичайно популярних серед славістів Щецинських конференцій «Słowo. Tekst. Czas» та книга на пошану їх беззмінного організатора М. А. Алексєєнка ². Науковці, усвідомлюючи очевидну комплементарність відношень фемінінного і маскулінного, звертаються до поглибленого аналізу різних аспектів категорії

¹ Архангельська А. 'Чоловік' у слов'янських мовах.— Рівне, 2007.— С. 5–6.

² Мокиєнко В. М. Гендерное равновесие в возрастной характеристике мужчины и женщины (гендерная пара *старый хрыч* и *старая хрычовка*) // Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michałowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin.— Szczecin, 2007.— S. 123–133; Szukowski T. Androcentryzm i jego odzwierciedlenie we frazeologizmach z komponentem antroponymicznym // Język. Człowiek. Dyskurs...— S. 209–217; Архангельська А. Маскулінність як аскриптивна категорія у дзеркалі слов'янських мов: бачення «свого» на тлі «чужого» // Język. Człowiek. Dyskurs... — S. 232–347; Алексєєнко М. О асимметрии полового диморфизма в современном русском языке // Słowo. Tekst : Materiały VIII Międzynar. konf. nauk.— Szczecin, 2005.— S. 205–214; Koczur-Lejk K. Językowa indywidualizacja mężczyzny w tekście artystycznym Haszka // Słowo. Tekst...— Czas 8.— S. 383–390; Левченко О. Стереотип чоловіка в жіночих прецедентних текстах та фразеології // Słowo. Tekst : Materiały IX Międzynar. konf. nauk.— Szczecin, 2008.— Czas 9.— S. 61–69; Иван К. Концепт «мальчик» в языковой картине мира поляков и русских // Słowo. Tekst...— Czas 9.— S. 157–166; Невзорова-Кмеч Е. Характеристика внешнего вида молодого человека в польском и русском молодежном жаргоне // Słowo. Tekst...— Czas 9.— S. 202–211; Федорчук И. Модели маскулінності: от калокататоса до метросексуала // Słowo. Tekst...— Czas 9.— S. 313–326; Komisaru E. Odczytane przez mężczyznę: histeria, mania wielkości i patologia. Recenzenci i publicyści o twórczości pisarek rosyjskich początku XX wieku // Słowo. Tekst...— Czas 9.— S. 351–358.

маскулінності та проблем мовної її об'єктивації. Запропоноване дослідження присвячене проблемам формального вираження категорії маскулінності, позначеного надзвичайно цікавими взаємодіями категорій персональності / імперсональності, особи, роду та статі, які своєю чергою зумовлені як лінгвальними, так і нелінгвальними чинниками.

Вивчення та опис системи мовних засобів репрезентації категорії маскулінності безпосередньо корелює із системою детермінант маскулінного, встановлених і визнаних певною національно-лінгвокультурною спільнотою, та маскуліноцентричністю мови. Маскулінність як мовна категорія міститься в зоні перетину лінгвальної й соціокультурної дійсності. Підхід до кваліфікації маскулінності як мовної категорії передбачає наявність певного поняття, представленого у свідомості людини, та систему його мовних репрезентацій, зорієнтованих на сукупність відповідних формальних і семантичних побудов. Критерієм виокремлення таких категорій є спільність семантичної функції мовних елементів у їх взаємодії ³.

Маскулінність як системна взаємодія описового, приписуваного й бажаного безпосередньо корелює із статтю як природною категорією, що охоплює всіх представників людського роду й задає доволі чітку їх диференціацію на два класи. Загалом щодо мови можна говорити про універсальну семантичну категорію статі, що копіює відповідну біологічну категорію, а щодо конкретних мов — про її певні трансформації, специфіку вираження й навіть про окремі граматичні категорії, що корелюють з нею ⁴. Такими категоріями у слов'янських мовах є субстантивна семантична категорія особи / неособи (персональності / імперсональності), семантична категорія істоти / неістоти і граматична категорія роду. Виявлення взаємодій та взаємозумовленостей цих категорій у контексті ономасіологічного опису має безпосереднє відношення до формули «людина в мові».

Взаємодія категорії особи / неособи й категорії субстантивного граматичного роду неоднозначно розглядається у славістиці. Одні лінгвісти, наголошуючи на релевантності граматичної категорії роду щодо категорії персональності, зазначають, що в номінантах із семою 'особа' ('чоловік'), як і з семою 'істота', категорія роду пов'язана з денотативною сферою, отже, є семантично детермінованою. Інші звертають увагу на те, що, на відміну від формальних показників роду, у слов'янських мовах практично відсутні абсолютні (внутрішньолексемні) показники статі, адже у вказівках на стать особи «навіть у випадках на зразок *дружина, сестра, тітка* провідна роль належить семантиці, реальній предметній віднесеності, а не формальному показнику» ⁵.

Розмежування семантичної категорії особи / неособи, семантичної категорії статі та граматичної категорії роду та (меншою мірою) їх взаємодія були предметом дослідження у працях О. К. Безпояско, В. В. Виноградова, О. Єсперсена, Л. Єльмслева, О. Є. Ластовкіної, І. І. Мещанинова, І. Немця, Ф. Оберпфальцера (Ілека), Н. Г. Озерової, О. О. Потєбні, А. К. Смольської, О. Фріша та ін., однак ономасіологічному складникові цього явища (за винятком чеських дослідників) не приділялося належної уваги.

³ Бондарко А. В. Система времен русского глагола (в связи с проблематикой функционально-семантических и грамматических категорий) : Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. — Ленинград, 1968. — С. 5, 6.

⁴ Кронгауз М. А. Sexus, или Проблема пола в русском языке // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : Сб. к 60-летию А. А. Зализняка. — М., 1996. — С. 511.

⁵ Бондарко А. В. Зазнач. праця. — С. 11.

Вихідними положеннями ономасіологічного підходу до взаємодій *категорія маскулінності* – *поняттява категорія статі* – *семантична категорія персональності / імперсональності* – *граматична категорія роду* є тези про нетотожність обсягів понять «маскулінність» і «категорія статі» (з огляду на факти фемінізованої маскулінності, маскулінізованої фемінінності та транспозиції середнього роду на маскулінне й фемінінне); про генетичну й онтологічну автономність роду і статі; про відсутність відношень привативності статі щодо граматичної категорії роду (І. П. Мучник, Ф. Міко). Хоча протиставлення за статтю тісно пов'язане з морфологічною категорією роду, воно не повинно з нею змішуватися. Тут можна говорити про співвідношення родової належності номінанта й мовного вираження статі — Ф. Оберпфальцер (Їлек). Категорія роду передбачає тричленну опозицію, категорія статі — двочленну, хоча в ономасіологічному плані вона доповнюється периферійними розрядами; якщо факт статевого відхилення наявний, він, як об'єктивна даність, має бути вербалізований мовою.

Із семантичного погляду вплив категорії статі на категорію роду полягає в тому, що в межах розряду істот розряди статі безпосередньо регулюють розподіл лексичних одиниць між чоловічим і жіночим, а також спільним родом. Водночас формальні показники, які звичайно кваліфікуються як типові показники відповідного роду, не виявляють безпосередньої співвіднесеності зі статтю (пор.: «Стосунок до статі — це значення граєм чоловічого і жіночого роду» ⁶). Семантичне підґрунтя іменної категорії роду щодо істот є фактом загальновизнаним, однак у баченні самої категорії роду мовознавці одностайності не виявляють: одні дослідники розглядають її як категорію лінгвістичну (І. Ф. Калайдович, Б. А. Копеліович, Т. В. Шанська,), інші — як екстралінгвістичну (І. О. Бодуен де Куртене, Е. А. Вольтер, Ф. Оберпфальцер (Їлек), О. О. Шахматов) ⁷. Саме цей вектор характеристики граматичного роду є суттєвим в ономасіологічному розумінні, бо передусім мотиваційний складник роду корелюватиме з реальними мовними засобами вираження маскулінності.

О. О. Тараненко цілком слушно зауважує, що в таких граматичних категоріях іменників, як категорія власне роду, категорія істот / неістот і категорія особовості / неособовості, знаходить своє відображення соціальна структура суспільства, система суспільних цінностей, ієрархія соціально вищих і нижчих категорій осіб. Мовне вираження соціальної диференціації людей є при цьому похідним від розмежування за іншими критеріями, звичайно в межах опозицій живе / неживе, особове / неособове, чоловіче / жіноче, доросле / недоросле, тобто нове, соціальне значення передається старою, «біологічною» формою. Правий вектор таких опозицій «живе», «особове», «чоловіче», «доросле» корелює із со-

⁶ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 86.

⁷ Д. Лайонз зазначає, що, з одного боку, «...визнання роду як граматичної категорії логічно не залежить від якоїсь конкретної семантичної асоціації, яка може бути виявлена між родом іменника та позначуваними ним фізичними чи іншими властивостями людей і предметів. З другого, емпіричним фактом можна вважати те, що в більшості мов, які мають рід (що його розуміють як класифікацію іменників у зв'язку із займенниковою співвіднесеністю або узгодженням), є певна «природна», семантична підстава для класифікації. І це не обов'язково стать... Міра відповідності між класифікацією іменників за граматичним родом і класифікацією позначуваних ними осіб та предметів на базі релевантних «природних» властивостей значно варіюється від мови до мови» (Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. В. А. Звегинцева.— М., 1978.— С. 300–301).

ціальною активністю, протилежний йому вектор — із соціальною пасивністю, що зумовлюється андроцентричністю мови⁸.

З-поміж напрямів розуміння генези роду О. М. Холод наводить і соціальне (А. К. Жданова, В. А. Малаховський, М. Я. Марр, М. Я. Немировський): семантичним підґрунтям родових форм є не статеві відмінності, а соціальна роль індивідів. І хоча сам дослідник ставиться до нього доволі скептично (мовляв, це спроба вирватися із традиційності⁹), таке розуміння не видається абсолютно позбавленим сенсу (інша річ, що позамовні чинники тут неправомірно абсолютизуються).

Дискусія з проблем мотивації роду, розпочавшись ще в античні часи, триває до сьогодні. Між полярними поглядами Е. Сепіра («категорії мови — це система догми, що пережила себе») та О. М. Пешковського («граматичний рід символізує реальні статеві ознаки») існує чимало менш категоричних, які визнають чи не визнають екстралінгвальну мотивацію роду. Скажімо, вчені, що досліджували категорію роду в мовах різних мовних груп¹⁰, доходять висновку про денотативну значущість категорії роду і щодо назв неістот¹¹.

Вплив позамовних чинників на граматичну категорію роду може виявлятися не лише у збільшенні кількості семантичних протиставлень та родової редистрибуції імен — ці чинники можуть спричинити і зміни в семантиці роду, що спираються лише на одне протиставлення (у нашому випадку — за ознакою статі), вносячи певні зміни й у план вираження категорії роду. У чеській мові переважна частина імен осіб чоловічого роду є жіночі моцйні кореляти, творені за допомогою спеціальних словотвірних афіксів; значна кількість подібних імен є і в українській мові (ч. *inženýr* — *inženýrka*, *sportovec* — *sportovkyně*, укр. *вихователь* — *вихователька*, *працівник* — *працівниця*). Аналізуючи такі опозиції, можна переконатися, що чоловічі та жіночі родові афікси тут неоднозначні й несумірні за семантикою: за їхніми відмінностями стоять не лише механізм розподілу імен за родами, а й певні розбіжності між денотатами, причому відмінності не однопланові, а двопланові. Ці відмінності пов'язані передусім із асиметрією обсягів родових значень іменників чоловічого та жіночого роду, визначеною

⁸ Тараненко О. О. «Я» (сукупність принципів антропоцентризму, соціально активної особи та андроцентризму) в організації слов'янських іменних (родових) класифікацій // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М. П. Кочергана : 36. статей / Відп. ред. О. О. Тараненко. — К., 2006. — С. 67.

⁹ Холод А. М. Прагматические характеристики родовых форм русских имен существительных и прилагательных : Автореф. дисс. канд. филол. наук. — К., 1994. — 19 с.

¹⁰ Oberpfalzer (Jílek) F. Jazykozpyt. — Praha, 1932. — 425 s.; Oberpfalzer (Jílek) F. Rod jmen v češtině. — Praha, 1933. — [XIV] 352 s.; Friš O. Zastírání a charakterizování rodu // Časopis pro moderní filologii. — 1949. — R. 32. — S. 67–69.; Луперовский В. П. О денотативной значимости категории рода существительных языка хинди // Проблемы семантики. — М., 1974. — С. 214–220; Карамшоев Д. Проблемы категории рода в памирских языках // Вопр. языкознания. — 1979. — № 5. — С. 92–102; Соколова В. С. Генетические отношения мунджанского языка и шунгано-рушанской группы. — М., 1979. — 217 с.; Опыт историко-типологического исследования иранских языков. — М., 1975. — Т. 1. — 240 с.

¹¹ Мотиваційною основою родових протиставлень (чоловічий / жіночий) є величина (хоча в іранських мовах таке співвідношення виявляється оберненим), збірність / окремість, одиничність; вагомість із суспільного погляду: у семітських мовах імена, що позначають жінок, дітей і рабів, мають спеціальний префікс і узгоджуються за класом речей; до чоловічого роду належать імена чоловіків та богів; імена чоловічого роду і предмети, до жіночого — імена, що позначають осіб жіночої статі та тварин незалежно від статі (язгулямська мова іранської групи). Такі протиставлення, на думку О. Т. Аксьонова (Аксенов А. Т. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода // Вопр. языкознания. — 1984. — № 1. — С. 14–25), є дотичними до первинних протиставлень за ознакою статі і «вписуються» в уже наявну структуру граматичної категорії роду.

А. Мейє як немаркованість чоловічого роду й маркованість жіночого, та з різною мірою поліфункціональності жіночих і чоловічих родо-особових афіксів.

Чоловічий рід, як відомо, позначає й особу взагалі, і чоловіка зокрема, жіночий — лише особу жіночої статі. У рядах парних протиставлень суфіксам усіх іменників чоловічого роду властива первинна семантична функція особи і вторинні граматична функція роду та семантична функція статі. В іменниках жіночого роду такої закономірності значень не існує. У модифікаційних дериватах фемінізувальний суфікс практично завжди є однозначним і виражає лише словотвірне значення жіночості (*jezdkyně* ж. «вершниця» від *jezdec* т. «вершник», *magistra* ж. «жінка-магістр» від *magistr* т. «випускник філософського факультету, носій першого академічного ступеня», укр. *кранівниця* «жін. до *кранівник*», *актриса* «жін. до *актор*»¹²), сема ж 'особа' (агенс, пацієнс тощо) передається в таких випадках або твірною основою (*govorit*и *Æ* *govor*уха), або іншим формантом, що передусє фемінінному (ч. *prodavač* *Æ* *prodavač-k-a*, укр. *вихова-тель* — *вихователь-k-a*; ч. *mužlan* *Æ* *mužlan-k-a*, *мужик* *Æ* *мужич-k-a* — в останніх прикладах елімінується лише сема вказівки на стать, яка стає неможливою у зв'язку із приєднанням фемінізувального афікса). На перший погляд, номінанти типу ч. *tanečník* — *tanečnice*, укр. *учитель* — *учителька* розрізняються лише семою статі (словотвірне значення фемінізувального афікса кваліфікується як модифікаційне), однак номінанти *tanečník*, *учитель* передусім зосереджені на особі, професійній діяльності, сема статі тут виявляється іррелевантною. Маркованість за статтю у фемінітивах є найчастіше абсолютною (формант у такому разі визначається як сильний, однозначний фемінізувальний — ч. *biolog* — *bioložka*, *běžec* — *běžkyně*, укр. *перукар* — *перукарка*, *майстер* — *майстриня*); лише в незначній кількості випадків, пов'язаних із патронімами та андронімами, фемінізувальний формант виявляється послабленим, багатозначним¹³ (пор.: ч. *vévodina* «незаміжня дочка воєводи», *komínková* «дружина коминаря», укр. *ковалиха* «дружина коваля», *бондарівна* «незаміжня дочка бондаря»).

М. О. Кронгауз цілком справедливо зауважує, що питання про модифікаційне значення жіночої статі ні в кого не викликає заперечень, натомість модифікаційне значення чоловічої статі у граматиках (він наводить як приклад Російську граматику-80.— А. А.) взагалі не виділяється, оскільки іменники з модифікаційним значенням жіночої статі утворюються з потреби акцентувати стать; якщо ж такої необхідності немає, на позначення осіб жіночої статі широко використовуються іменники чоловічого роду, позбавлені внаслідок своєї семантичної специфіки вказівки на стать¹⁴. Аналогічне явище спостерігається й у чеській мові¹⁵, хоча там, на відміну від української, іменувати жінку агентивним іменником чоловічого роду можна лише у виняткових випадках.

¹² Приклади наведено за: *Slovník spisovného jazyka českého*.— Praha, 1989.— D. 1–8; *Словник української мови*: В 11 т.— К., 1970–1980.

¹³ П. П. Чучка зауважує, що патронімічні форманти мають синкретичну семантику — належність до когось і походження від когось та демінутивність зіставні з патронімічністю (*Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови // Мовознавство*.— 1984.— № 6.— С. 49–56). На користь такого висновку свідчить і номінант *батькович* «син батька» (*Яворницький Д. І. Словник української мови*.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.— А–К.— С. 16). Те саме явище спостерігаємо й у сфері андронімів: жінка в подружжі отримувала звичайно прізвище чоловіка.

¹⁴ *Кронгауз М. А. Знач. праця*.— С. 513.

¹⁵ *Mluvnice češtiny I: Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfémika. Tvoření slov*.— Praha, 1986.— S. 300–311; *Dokulil M. Tvoření slov v češtině 1*.— Praha, 1962.— 263 s.

Однак незаперечним фактом є те, що ні в українській, ні в чеській мовах неможливо вжити на позначення жінки демографічну чоловічу родо-особову назву (назву чоловіка за расовою, національною ознакою, місцем народження, проживання тощо): форма чоловічого роду може позначати лише чоловіка і тільки у множині прийнятна для іменування представників обох статей (ч. *Francouz, běloch, Pražán*, укр. *рівнянин, норвежець, африканець*, але *Francouzi, běloši, Pražané*, укр. *рівняни, норвежці, африканці*). Лише чоловічими є патронімічні родо-особові назви та назви підмайстрів (ч. *císařovic, králevic*, укр. *писарчук, підпасич, бондаренко*), однак і в них функція статевої належності має вторинний характер: *králevic* «син короля. принц», норвежець «представник народу, що становить основне населення Норвегії».

Досліджений матеріал свідчить, що чоловічий родо-особовий формант практично ніколи не служить для позначення лише родової грами. І хоча в працях деяких дослідників уживається термін «маскулінізувальний» (в оригіналі — «маскулінізуючий формант»¹⁶), погодитися з ним важко. Інакше терміни «фемінізувальний формант» та «маскулінізувальний формант» позначатимуть асиметричні за змістом явища. Так званий «маскулінізувальний» формант має вторинне значення 'особа чоловічої статі', яке в семантичній структурі маскулінізму завжди опиняється в постпозиції, постаючи на тлі інших семантичних компонентів, що виявляються більш значущими. Таке явище спостерігається як на рівні номінантів, маркованих чоловічим родом (ч. *provazník* «той, хто сучить, виготовляє мотузки або їх продає», укр. *клепальник* «робітник, що займається клепанням»), так і номінантів подвійної родової належності (ч. *neodbyta* м. і ж. «невідчепна людина», укр. *зайдиголова* ч. і ж. «неврівноважена людина»), де на перший план виступають особистісні характеристики, а не стать людини.

Як «маскулінізувальні» форманти (якщо вжити цей термін) можна кваліфікувати афікси чоловічої родо-особової семантики у виняткових випадках творення моційних корелятів у зворотному напрямку, де справді на перший план виходить сема 'чоловіча стать' (ч. *putifář* " *putifářka, záletník* " *záletnice*, укр. *стриптизер* " *стриптизерка, проститут* " *проститутка*), однак їх одиничність і орієнтація на обмежену сферу статевих стосунків не дає підстав для ширших узагальнень.

Маскулінізми можуть бути формально маркованими за ознакою чоловічої статі на внутрішньолексемному рівні за допомогою кореневої морфеми (ч. *ta-tínek, dědeček, kluk*, укр. *батько, син, брат*). У такому разі парні номінанти жіночого родо-особового значення творяться гетеронімічним способом (ч. *matinka, babička, holka*, укр. *мати, дочка, сестра*). Маркованість чоловічим родом може здійснюватися за допомогою певних морфологічних показників — як словотворчих (ч. *stavi-tel, prodavač, kov-ář, hrob-ář, dratěň-ík*, укр. *колодій-Д, проект-ант, комір-ник, камен-яр, ток-ар*), так і питомо формотворчих за своєю природою (ч. *star-ý, mužsk-ý*, укр. *чергов-ий, стар-ий, вартов-ий*). Однак назвати «маскулінізувальними» такі форманти складно: в одних випадках вони позначають особу чоловічої статі з препозитивною вказівкою на рід діяльності за наявності моційного корелята (як у ч. *prodavačka, stará*, укр. *комірниця, чергова*), в інших — можна говорити радше про психологічну маскулініність, оскільки такі номінанти позначають лише особу чоловічої статі зі світоглядних мірку-

¹⁶ Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. — Л., 1962. — Кн. 5. — С. 6.

вань (ч. *kov-áč, hrob-áč*, укр. *камен-яр, ток-ар*), тим часом значення особи чоловічої статі тут теж є секундарним.

Утім, між мовним вираженням маскулінності та мовним вираженням граматичного значення чоловічого роду далеко не завжди встановлюються відношення тотожності. Так само як семантику статі не можна приписувати граматичному роду, семантика маскулінності не завжди збігається із значенням чоловічої статі та чоловічого роду¹⁷. На користь такого висновку свідчить система засобів ономасіологічної інтерпретації маскулінності в аналізованих мовах.

Г. Павський ще 1850 р. писав, що слов'янські мови мають особливу схильність три роди імен позначати виразними родовими ознаками. «Тому всі наші імена,— зазначав він,— ходять під печаттю членів **ъ, а, о (онъ, она, оно)**»¹⁸, хоча й зауважував далі, що мова часом цю схильність порушує й допускає імена без виразних родових ознак їхніх членів¹⁹. «У мові є багато прикладів непослідовності, але відповідність між жіночим родом і жіночою статтю, з одного боку, і чоловічим родом і чоловічою статтю — з другого, є настільки виразною, що відчувається доволі сильно», — так сформулював свої спостереження над взаємодією роду і статі О. Есперсен²⁰.

Рід як найбільш непередбачувана категорія (А. Мейє) у взаємодії з категорією особи і статі (остання, за М. Я. Немировським, хоч і не має типових граматичних засобів, але за необхідності знаходить своє вираження в будь-якій мові²¹), формально корелює із маскулінністю (чоловічий рід — номінант особи + чоловічої статі — маскулінізм), однак така кореляція виявляє як системні, так й асистемні рефлексії. З одного боку, мова намагається встановити між родом і статтю більш-менш чіткі закономірності (І. Немець говорить про цей процес як про «тенденцію статевого вирівнювання»²², Ф. Оберпфальцер (Їлек) — як про нейтралізацію антиномії граматичного роду²³, Н. Г. Озерова, А. К. Смольська, О. О. Тараненко називають його тенденцією до родової редистрибуції²⁴). А. К. Смольська наводить висловлювання болгарського академіка Л. Андрейчина, який писав, що для мовної свідомості болгарина рід визначається формою (флексією) іменника незалежно від того, особу якої статі це ім'я позначає. Сербські та хорватські лінгвісти теж твердять, що в їхніх мовах граматичний рід іменника не функціонує в повній залежності від понять «чоловіча» та «жіноча» статі і що сему біологічного роду виражають позаслівні маркери²⁵.

Родо-статева асиметрія (*rozpor 'rod' — 'pohlaví'*) мовою максимально нейтралізується, зберігаючись лише там, де вона мотивує експресивне, емоційно за-

¹⁷ Це стосується і семантики фемінінності (див.: *Czaplińska J. Gramatický rod v české feministické poezii // Slovo. Tekst... — Czas 8... — S. 338–345.*

¹⁸ Павский Г. Философские наблюдения за составом русского языка. Рассуждение 2-е. — СПб., 1985. — С. 3.

¹⁹ Там же. — С. 181.

²⁰ Есперсен О. Пол и род // Философия грамматики / Пер. с англ. В. В. Пассека и С. В. Сафроновой. — М., 1958. — С. 263–284.

²¹ Немировский М. Я. Способы обозначения пола в языках мира / Памяти ак. Н. Я. Марра (1864–1934). — М.; Ленинград, 1938. — С. 196–226.

²² Němec I. Vývojové postupy české slovní zásoby. — Praha, 1968. — S. 45.

²³ Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen...

²⁴ Озерова Н. Г. Субстантивный род в структуре русских и украинских полисемантов // Slavia. — 1990. — Р. 59. — С. 280–285; Смольская А. К. Семантическая категория лица / нелица и грамматический средний род в славянских языках // Славянские студии. — О., 2001. — С. 119–128; Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діакронії та синхронії (на формально- і семантико-граматичному та словотвірному рівнях) // Слов'янське мовознавство : XI Міжнар. з'їзд славистів. — К., 1993. — С. 74–98.

²⁵ Смольская А. К. Знач. — С. 119–128.

барвлене значення. Чоловічий рід у мовній свідомості асоціюється з чоловічою статтю й маскулінізмом, жіночий рід — із жіночою статтю і фемінінізмом, середній рід — із недорослістю та генеричним (асексуальним). Отже, з ономазіологічного погляду суб'єкт-номінатор має у своєму розпорядженні всі мовні можливості іменувати чоловіка адекватно: чоловікові — чоловіче. Однак переважно він обирає форму неадекватну, свідомо вилучаючи чоловіка з природного для нього 'чоловічого' родового та статевого простору зумисною заміною формального показника роду, який дивує своєю неприродністю, впадає у вічі. Визначальною рисою таких свідомо немаскуліністичних номінантів є чеською мовою *pápadnost* — очевидна парадоксальність їхньої форми щодо чоловіка.

А. Фрей, виходячи з ідей Ш. Баллі, вбачає тут тенденцію, спрямовану як у сфері семантики, так й у сфері форми проти усталеної норми й узусу ²⁶: це свого роду мовна дезінформація, пов'язана із заміною формального показника відповідного номінативу роду і з використанням форми з формальним показником категорії неістот на позначення особи чоловічої статі (ч. *zdechlina, třestidlo, výzablina* тощо містять неособові словотворчі форманти). Таким чином, немаскуліністичні номінанти, так би мовити, шокують або незвичними для істоти — особи — чоловіка лексичними чи формальними показниками, або невластивими чоловікові як представникові синів Адамових семантичними маркерами.

Факти невідповідності чоловічий рід — чоловіча стать — маскуліністичності по-різному представлені в різних групах номінантів на позначення особи чоловічої статі в чеській та українській мовах, оскільки макросистема маскулінізмів є гетероморфною передусім щодо їхнього номінаційного призначення і прагматичної функції: це індикативні маскулінізми — маскулінізми — загальні найменування чоловіка як людини взагалі (ч. *člověk, osoba, individuum*, укр. *постать, персона, індивідуальність*) та номінанти *masculina tantum* (ч. *muž, kluk, otec*, укр. *чоловік, юнак, старий*), маскулінізми класифікаційного типу, чи демографічні маскулінізми (ч. *běloch, Evropan, Čech, stavitel, poslanec*, укр. *українець, киянин, інженер, січесьлавець, закарпатець*), маскулінізми, що характеризують номінат за об'єктивно властивою йому ознакою (ч. *husita, kacíř, boháč, milovník obrazů*, укр. *бородань, відкупник, грішник, ініціатор, демократ*), маскулінізми за характерною приписуваною номінатові ознакою (ч. *janičár, tatinčin mazlíček, bačkora, ženatý vrabec*, укр. *варвар, лежень, голова з вухами, лантух з соломою, макуха, м'яло*), маскулінізми — власне оцінки (ч. *poklad, potěšení, vůl, dobytek*, укр. *голуб, любий-милий, антихрист, байстрюк*). Водночас маскулінізми не є однорідними з огляду на маніфестацію семи маскуліністичності — одні з них у різний спосіб виявляють цю сему (ч. *řidič, kovář, hloupý janek, trpaslík*, укр. *господар, стельмах, працівник, живолуп, кам, козак, отаман*), інші є номінантами з деактуалізованою семою статі (ч. *kardiochirurg, neuropatolog*, укр. *інженер, професор*) або маскулінізмами із транспонованою семою нечоловічої статі — фемінізовані маскулінізми (ч. *zenská zástěrka, půňčocha, kluk ušatý, pradlena společnosti*, укр. *пакса, баба Паракса, баба базарна, мужланка, хлопчурниця*) та маскулінізми з формальним маркером середнього роду (ч. *čumidlo, fajnidlo, ženidlo, klučisko, nemehlo, neutrum*, укр. *батйло, туркало, лайло, скавло, таляпало, малишко, роздайко, вигадько, лепетало, міняйло*).

Сфера ідентифікації, класифікації та кваліфікації за об'єктивною внутрішньою властивою номінатові-особі чоловічої статі ознакою виявляє (за винятком

²⁶ Цит. за: Zima J. *Expresivita slova v současné češtině*. — Praha, 1961. — S. 7.

номінантів із генеричним значенням) доволі чітку відповідність чоловічий рід — чоловіча стать — маскулінність як з огляду на семантичні, так і формальні маркери чоловічого роду ²⁷ (ч. *muž, chlap, Ukrajinec, Američan, student, dělník, sportovec, hnobitel*, укр. *козак, наказний отаман, чех, канадієць, радник, міністр, водій, ідеаліст, куратор*). Неузгодженість типових формальних показників роду та статі спостерігається лише з-поміж маскулінізмів на *-a* ²⁸ (ч. *starosta, vladyka*, укр. *суддя, воєвода*). Така неузгодженість родового (*a*-основа) і лексичного значень (чоловіча стать) спочатку виявляла рефлексію родової згоди з відповідним означенням (у Даліміловій хроніці натрапляємо на приклад такого узгодження — *česká hrdina*, в інших джерелах — *vladyka usedlá, velevládná starosta*; А. Б. Копеліович виявляє в північноросійських билинах вирази *дружинушка хоробрая, старая старейшина* ²⁹). Однак семантика статі тяжіла над такими номінантами, і вони внаслідок родової редистрибуції набувають статусу чоловічого роду. Зазначимо, що в чеській мові формально *a*-основні маскулінізми становлять кількісно значну групу — крім спільнослов'янських *hrdina, přednosta, starosta*, до неї входять запозичені назви осіб чоловічої статі за родом діяльності, рисами характеру, уподобаннями, належністю до ідеологічних рухів тощо: *podobojista, husita, utrakvista, evangelista, houslista, stážista* та ін. В українській мові подібні назви іншомовного походження мають значення граматичного чоловічого роду (*турист, стажист, ідеаліст, гусит* тощо), номінанти спільнослов'янського походження зберегли *a*-форму (*книгоноша, листоноша, суддя, староста*). Маскулінізми кваліфікативного типу за об'єктивною ознакою, формально марковані формантом *-a*, залишилися в аналізованих мовах нейтрально конотованими.

Сфера кваліфікації на суб'єктивних підставах (за приписуваною номінативі суб'єктом-номінатором ознакою) та сфера власне оцінок позначені як симетрією, так і асиметрією по лінії співвідношення *чоловічий рід — чоловіча стать — маскулінність*.

Транспозиція на маскуліне нечоловічого роду й маркерів нечоловічої статі спостерігається по лінії *жіночий рід — жіноча стать — маскулінність* і виявляє себе у двох площинах — семантичній і формальній ³⁰. О. О. Тараненко слушно зауважує, що метафоричні переноси 'форма жіночого роду' — 'чоловіча стать' (зокрема й лексичний маркер жіночої статі. — А. А.) — 'маскулінність' здійснюються стосовно осіб, яких номінатор вважає (чи просто хоче подати) дурними, слабохарактерними, зі слабкими нервами, боязкими, сором'язливими, надміру балакучими, манірними тощо й до яких він у такий спосіб висловлює

²⁷ Системи формантів на позначення генеричного й чоловічого родо-особового значення засвідчують кодифікаційні джерела (*Tvoření slov v češtině II.* — Praha, 1967. — 753 s.; *Родніна Л. О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // *Словотвір сучасної української літературної мови.* — К., 1979. — С. 57–118).

²⁸ Більшість дослідників тут убачає модель, успадковану з латини й закріплену старослов'янською мовою. Ф. Оберпфальцер (Ілек) наполягає на тому, що *a*-основні маскулінізми існували ще в добу індоєвропейську (*Oberpfalzer (Jílek) F. Rod jmen...*). Одні вважають їх питомо маскулінізмами (*Oberpfalzer (Jílek) F. Rod jmen...*), інші — питомо фемінативами (*Ducháček O. O vzájemném vlivu tvaru a významu slov.* — Praha, 1953. — 190 s.; *Friš O. Zastírání a charakterizování rodu...* — S. 67–69).

²⁹ Копеліович А. Б. Формирование родовых отношений в индоевропейских языках // *Вопр. языкознания.* — 1989. — № 3. — С. 45–52.

³⁰ Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження поміна *feminina* та фемінізоване вираження поміна *masculina* у слов'янських мовах: взаємодія «свого» і «чужого» // *Мовознавство.* — 2007. — № 1. — С. 23–37.

негативне ставлення, прирівнюючи до жінки³¹. Фактично тут лексичний маркер жіночої статі переводить чоловіка у сферу світоглядних детермінант фемінінності (ч. *klepna, ženská zástěrka, pradlena společnosti, stará kurva, novinářská prostitutka*, укр. *баба, язика́та Хвеська, баба базарна, баба Параска, свекруха, істеричка, кокетка, інститутка*). На позначення характеристики зовнішності чоловіка (із певним фізіологічним підтекстом) нами виявлено лише один такий маскулінізм — укр. *бабка* «Чоловік, який не має ні вусів, ні бороди»³². З ономасіологічного погляду фемінінний лексичний формант без змін транспонується на маскулініст із додаванням семи чоловічої статі ‘про чоловіка’, однак на семантичному рівні такі номінанти різняться не лише семою статі — як маскулінізми вони позначені більшою експресією порівняно з цими ж номінантами на позначення жінки завдяки ономасіологічному вміщенню особи чоловічої статі в неприродну для нього — «чужу» — сферу світоглядних детермінант фемінінності.

Інший вид транспозиції виявляється у формальній експлікації на лексичному рівні «жіночих» атрибутів за умови оформлення номінанта граматичним показником чоловічого роду (і статі) — ч. *z babělec, babstyl, pobabělec, zženštilec, ztměkcilec, tamkář, taminkář*, укр. *мамій, бабій* — на позначення чоловіка, що за своєю поведінкою уподібнюється до жінки: боягуза, розніженого, манірного.

Цікаву групу в обох мовах становлять поміна masculina за ознакою поведінки чоловіка щодо жінки як представниці протилежної статі. Баболуба в досліджуваних мовах іменують ч. *ženář, pannář, holkář, kuběňář, čipkář, děvkař, služkář, nevěstkář, kurvář, robák, sukenkář, spodničkář, zástěrkář*, укр. *бабник, бабій, дівчур, дівчук, курвач, б...ун*, де в ролі «жіночого» атрибута виступає лексична морфема на позначення жінки взагалі, жінки легкої поведінки, жіночого одягу (лише в чеській мові). Словник Д. Яворницького вміщує також номінанти *бабонюх* «ловелас» та *дурибав* «волоцюга, ловелас»³³.

На окрему увагу заслуговують і номінанти дитини, народженої поза шлюбом, марковані граматичним чоловічим родом (ч. *zkurvysyn, ženimčic*, укр. *покритюк, виб...док*), із транспонованою лексичною морфемою на позначення жінки, яка народила дитину без шлюбу (укр. *покритка*), та жінки-повії (укр. *б...дь*, ч. *kurva, ženština*). Номінант позашлюбної дитини може бути транспонованим на позначення дорослої особи чоловічої статі і опосередковано — Д. І. Яворницький наводить український маскулінізм *байстрятник* «чоловік, який одружився з жінкою з незаконнонародженою дитиною, “байстрюком”»³⁴.

До нечисленних маскулінізмів-моційних корелятивів, утворених за принципом «жіноча родо-особова назва / чоловіча родо-особова назва», належать уже згадувані номінанти, пов’язані із сексуальним життям (ч. *putifář ~ putifářka*, укр. *блудник ~ блудниця*³⁵), які виявляють щодо чоловіка і щодо жінки різну міру зневажливості.

Свідомо транспозиція фемінінного на маскуліне спостерігається й у матронімічних за походженням питомо пейоративних прізвищевих назвах чоловіка

³¹ Тараненко О. О. Динаміка слов’янських іменних класифікацій... — С. 87.

³² Яворницький Д. І. Зазнач. праця. — С. 7.

³³ Там же. — С. 11, 211.

³⁴ Там же. — С. 10.

³⁵ Під впливом загальноновизнаного напрямку моційної кореляції «чоловіча родо-особова назва / жіноча родо-особова назва» СУМ номінант *блудниця* кваліфікує як похідний від *блудник*. У свідомості сучасних носіїв мови такі моційні кореляти часто сприймаються як похідні від чоловічих (З. Грушкова, М. Докулів, О. О. Тараненко).

«під пантофлем», творених (як виняток) на базі жіночих антропонімів: ч. *Maruňák, Jenofeták, Rozár*, укр. *Оленчин, Мелащин, Олюр, Галюр*.

Утім, ономасіологічну транспозицію невластивого чоловікові жіночого атрибуту не завжди супроводжує пейоративність. Так, скажімо, маскулінізми, творені також у протилежному щодо усталеного у моційній кореляції напрямку на позначення чоловіка за професією, родом діяльності дружини або жінки за професією, до негативних асоціацій не спонукають: ч. *babák, babčák* («баба») «чоловік баби-повитухи», *pradlák* («*pradlena*») «чоловік пралі», *ježibabel* («*ježibaba*») «чоловік Баби Яги», укр. *дояр* («*доярка*») «робітник, який доглядає і доїть корів», *медбрат* («*медсестра*») «молодший медичний працівник», *прибиральник* («*прибиральниця*») «робітник, який прибирає яке-небудь приміщення, якусь територію».

Ще одним різновидом родо-статевої транспозиції є граматичне оформлення номінанта на позначення чоловіка «жіночим» формантом **-а**. Йдеться про номінанти, пов'язані з рисами характеру людини, типово «жіночими» чи «чоловічими» недоліками, що слугують для позначення особи як жіночої, так і чоловічої статі, при цьому виявляючи різну міру зневажливості. Тут цікавою є взаємодія лінгвального й нелінгвального, адже номінанти ч. *kokta, netýkavka, brepta, mluvka*, укр. *базіка, недоторка, верещака* є більш образливими для чоловіка, оскільки транспонують на нього еталонні жіночі характеристики; щодо жінки вони виступають як констатація факту. Такі маскулінізми переважно мають зневажливо-іронічні чи зневажливі конотації (ч. *nekňuba, moula, bubřina*, укр. *гульвіса, посіпака, п'яниця*), хоча спостережено й конотацію інтимності, доброзичливості, приязного ставлення, співчуття, захоплення: укр. *молодчага, симпатяга, добряка, розумаха*, зокрема й чеські гіпокористичні форми маскулінних антропонімів *Jarda, Honza, Tonda*. Транспозиція типово «жіночого» закінчення не може відбутися непоміченою з огляду на домінування маскулінності в маскуліноцентричній парадигмі мови, особливо у випадках, коли номінант мотивується характеристиками чоловічими (ч. *kořalista, chlupatina, srandista, klacmunda, flanděra, oleza, ochlasta*, укр. *злюдога, волоцюга, служака, пройда, друзяка, п'яниця*). Жіноча флексія **-а**, за нашим переконанням, рівноправно з експресивними потенціями лексичних морфем та словотворчих афіксів формує їхню пейоративність. Безперечний вплив жіночого закінчення **-а** на негативну конотацію маскулінізмів визнають Е. А. Вольтер, О. О. Потебня, В. В. Виноградов, В. Шмілауер, Я. Зіма, у пізніших працях до такої думки схиляється і Ф. Оберпфальцер (Ілек)³⁶.

Транспозиція фемінінної на маскулінне в чеській мові³⁷ виявляється й у фактах синтаксичної фемінізації маскулінізмів та слів спільного роду, що потенційно можуть іменувати й чоловіка, шляхом анормативного родового узгодження номінанта на позначення чоловіка з невластивим йому в системі «жіночим» означенням (*kluk sakramentská, chlap líná, oblezlík oblezla, sedlák česaná, chudák stará*) та у вживанні «жіночих» форм прикладок до номінанта masculine tantum (*potvora člověk, strýc nedopitá, hlísta člověk, baba chlap, mrcha voják*). Оцінна шкала в таких маскулінізмах коливається від доброзичливості, симпатії (*milá bratr,*

³⁶ Протилежну думку про те, що «морфема **-а**, очевидно, взагалі не впливає на конотацію основи», обстоює О. О. Тараненко (*Тараненко А. А. Языковая семантика... — С. 128*). Подібні твердження з цього приводу знаходимо і в ранніх працях чеського мовознавця Ф. Оберпфальцера-Ілека (*Oberpfalcer (Jilek) F. Jazykozpyt... — S. 266*).

³⁷ Факти синтаксичної фемінізації не характерні для норми та узусу чеської мови.

kluk ušatá), схвалення (*křemela člověk, síla chlap, chlap hromská, starý vojna*), співчуття (*chudák stará*) до відвертого зневажання (*zloděj zlodějská, lakomec lakomá, knedlík líná, opera operovitá, trouba troubská*)³⁸.

Відомо, що в досліджуваних системах граматичного роду категорії чоловічого та жіночого роду не покривають собою усієї сфери іменування осіб відповідно до їхньої статевої належності; «порожні» ж клітинки, що виникають у такому разі, заповнює питомо «неособовий» середній граматичний рід. Транспозиція середнього роду по лінії *середній рід* — *позастатевість* — *маскулініст* виявляється надзвичайно цікавою з ономаціологічного погляду. На жаль, цьому питанню присвячені лише окремі праці³⁹.

Для середнього граматичного роду первинною є функція іменування неістот, «пасивних» предметів. Стосовно належності назв істот до середнього роду, то її треба розуміти так, що це створіння, у яких стать ще не зовсім розвинулася (йдеться про соціальну стать), і вони мають обмежені можливості соціального вияву⁴⁰. Найменування осіб соціально неповноправних, несамостійних і взагалі «нижчих» категорій можуть оформлятися в середній рід, прирівнюючись тим самим до категорії неживого⁴¹. Якщо до середнього роду належать імена малят тварин та дітей, то це має пояснення в характеристиках цих істот, у їх недорослості, меншій здатності жити самостійно, виявляти себе незалежно. Цим, власне, і мотивується належність у старочеській мові до середнього роду чоловіка підлеглого, несамостійного, підмайстра (*pachole, podkrále, podbiskupie, podkonie, podkomoří*), нерівноправного в чомусь (*polúbratříe* «нерідні брати», *polúsestrie* «нерідні сестри») ⁴². В українській мові імена підмайстрів традиційно оформлялися як імена чоловічого роду (*підпасок, підкухар* тощо). Натомість формальні ознаки середнього роду в українській мові містять абсолютно нейтральні родинні назви *дядько, батько, вуйко*, чоловічі антропоніми *Гаврило, Кирило, Петро, Павло*. Формально марковано середнім родом і більшість українських прізвищ патронімічного типу *Петренко, Муляренко, Кіндращенко*, однак тут формальний показник середнього роду *-о* не має нічого спільного ані з граматичним значенням чоловічого роду, ані з семантикою чоловічої статі. Такі кореляції, як вияв родо-статевої асиметрії (у чеській мові), пов'язані з ономаціологічною транспозицією середнього роду, а разом із ним — семантики неповноцінності та позастатевості на форму номінанта особи чоловічої статі.

³⁸ Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження... — С. 36.

³⁹ Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій... — С. 74–98; Смольская А. К. Знач. праж. — С. 119–128; Сімович В. Українське мовознавство / Упоряд. й вст. ст. Ю. Шевельова. — Ottawa, 1981. — 451 с.; Сімович В. Українські іменники чоловічого роду на *-о* в історичному розвитку й освітленні // Наук. зб. Укр. Високого пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. — Прага, 1929. — Т. 1. — 70 с.; Oberpfalzer (Jílek) F. Rod jmen...; Friš O. Zastírání a charakterizování rodu... — S. 67–69.

⁴⁰ Oberpfalzer (Jílek) F. Rod jmen... — S. 27.

⁴¹ Тараненко О. О. «Я» (сукупність принципів антропоцентризму, соціально активної особи та андроцентризму)... — С. 67.

⁴² Пізніше під тиском тенденції до статевого вирівнювання подібні номінанти зазнали родової редистрибуції й перейшли до чоловічого роду: це назви за соціальним статусом (*kníže, hrabě, dóže*); назви підлеглих, несамостійних, юридично неправоздатних, підмайстрів перейшли до маскулінізмів продуктивних типів (*podbiskupie, podpřevorie, podkuchtie* Æ *podbiskup, podpřevor, podkuchťik; podkomorie, podkonie* Æ *podkomoří, podkoni*). І. Немець, виявляючи тенденції їх родової еволюції, зазначає, що в старочеській мові номінанти середнього роду з неузгодженим родовим значенням (лексичним і граматичним) або архаїзувалися (*konědra* Æ *ras, pakosta* Æ *záškodník*), або взагалі вийшли з ужитку (*měchonoše, dřevonoše, ubijče*), залишившись функціональними лише там, де йшлося про набуття ними експресивно-оцінного значення (*Němec I. Vývojové postupy*... — S. 45, 46).

А. К. Смольська, досліджуючи співвідношення семантичної категорії особи / неособи та граматичного середнього роду у слов'янських мовах, зауважує: «Якщо принцип андроцентризму (тут мається на увазі провідна роль чоловічого роду в системі граматичних родів, його немаркованість.— А. А.) є універсальним, то одним з індикаторів специфіки граматичної категорії роду у слов'янських мовах є позиція середнього роду, ступінь її збереження і функціонування, її зв'язок із категорією персональності та категорією істот»⁴³. Ширше функціонування категорії середнього роду в чеській та українській мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами (передусім російською, де середній рід зазнав редукції) зумовлює вищу ономазіологічну активність транспозиції середнього роду на мовне вираження маскулінності. У цих мовах активність середнього роду зберігається й навіть розширюється за рахунок посилення ономазіологічної актуалізації емоційно маркованих номінантів, які питома виступали як асексуальні номінанти недорослих істот. У такий спосіб у середньому роді підвищується питома вага «активних» предметів — дорослих дієздатних осіб чоловічої статі.

Досить помітною, за спостереженням О. О. Тараненка, є наявність іменників спільного (середнього й чоловічого) роду, які можуть стосуватися обох статей при узгодженні в середньому роді, при узгодженні з чоловічим — тільки чоловіків. Ідеться про чеські та українські номінанти середнього роду на **-dlo, -lo**: ч. *čumidlo, oplévdlo, nešidlo, panidlo, zlobidlo*, укр. *вайло, мурло, бурмило, чуперадло*⁴⁴ тощо. Іншу групу імен середнього роду становлять номінанти на **-ko**: *крутько, роздайко, ласько, хапко, тишко*, які мають парадигму словформ чоловічого роду⁴⁵. У чеській мові такі імена можуть у деяких випадках позначати й чоловіка, і жінку (*fifidlo* «пихата жінка», «ненадійний чоловік», *fintidlo* «елегантна людина»), хоча трапляються, за даними Ф. Оберпфальцера (Їлека), імена середнього роду лише фемінінні (*vdávadlo* «жінка, що полюбляє виходити заміж», *čuridlo* «жінка, що одягає те, що їй не личить», *staré hachlisko* «стара діва, яка забуває про свій вік», *vopletisko* «недбала, неохайна, нехазяйновита дружина») та лише маскулінні (*ženidlo* «чоловік, який часто, із задоволенням одружується», *paňátko* «молодий чоловік, який удає з себе пана», *mužátko* «карлик», *paračisko* «ненажера», *korhelisko* «п'яниця», *mužisko* «великий та бридкий чоловік»⁴⁶).

Уживання середнього роду на позначення осіб є експресивним у багатьох мовах. Середній (асексуальний) рід позначає річ⁴⁷, пасивну, неспроможну, несамостійну, недієздатну істоту — об'єкт меншовартісний, що й зумовлює переважну його пейоративність. Досить часто його супроводжує семантика демінутивності, де актуальними є семи об'єктивно малого розміру (ч. *kvítko, mužátko*, укр. *паненя*), або ж семантика аугментативності зі значенням надмірної величи-

⁴³ Смольская А. К. Знач. праця.— С. 122.

⁴⁴ Пор. погляд О. К. Безпояско, яка кваліфікує подібні імена як іменники потенційного роду, омонімічні форми середнього роду на позначення особи чоловічої та жіночої статі, зауважуючи, що така їхня номінативна функція є специфікою саме української мови. До того ж слова типу *мурло, базікало, брехло, убійце* з невідомих причин аналізуються в групі фемінативів (Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови...— С. 61–63).

⁴⁵ Леонова М. В. Іменники так званого спільного роду // Мовознавство.— 1969.— № 6.— С. 72.

⁴⁶ Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen...— S. 257.

⁴⁷ О. О. Тараненко наводить у зв'язку з цим приклад: *ледащо* — це *леда* + *що* (замість *хто*), *леда-що* «перша-ліпша річ, дрібниця» (Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій...— С. 78).

ни з пейоративним складником (ч. *rychtařisko* ехрг. «поганий староста», *člověčisko* ехрг. «кремезний чоловік, що поводить грубо»). Водночас малість, слабкість, несамотійність, безпорадність можуть викликати і співчуття, прихильно-поблажливе ставлення (пор. ч. *nebožátko, milátko, stvoření*, укр. *дитятко, золотко*) — питома семантика середнього роду при його транспозиції уможливає і позитивну, і негативну конотацію маскулінізму з формальними ознаками середнього роду.

Загалом же слов'янським мовам властива тенденція до родового переоформлення родо-особових номінантів середнього роду, зумовлена тяжінням до встановлення відповідності між граматичним родом та статтю. У таких випадках спостерігається перехід або до жіночого, або до чоловічого роду — відповідно до родового значення лексичної морфеми: *бабище, дівчище* Æ жіночий рід; *хлопчище, дідище* Æ чоловічий.

Дослідження формальних засобів ономазіологічної інтерпретації маскуліного в аналізованих мовах засвідчило взаємодію двох протилежних тенденцій: родової редистрибуції, чи статевого вирівнювання, що спрямована на симетрію роду та статі в маскулінізмі, та родо-статевої транспозиції, зорієнтованої, навпаки, на їх асиметрію. Така взаємодія системного й асистемного в мовній об'єктивації маскуліного у взаємодії з чинниками позамовного характеру виявила і певні закономірності.

Тенденція до родової редистрибуції як нейтралізації родо-статевої асиметрії переважає у сфері ідентифікації та кваліфікації номіната за об'єктивною ознакою. Релятивні номінанти особи чоловічої статі та квалікативні номінанти за об'єктивною внутрішньо властивою номінативі ознакою виявляються зорієнтованими на максимальну симетричність співвідношення чоловічого роду, чоловічої статі в мовній об'єктивації детермінант маскуліності, квалікативні маскулінізми за суб'єктивною ознакою та маскулінізми-оцінки — на асиметричність такої кореляції з метою мовної об'єктивації антидетермінант маскуліності. Родо-статева транспозиція жіночого роду, зокрема й атрибутів жіночості, середнього роду і позастатевості спрямована на свідоме вилучення чоловіка із природної родової групи та статевої сфери. Маскуліність як мовна категорія виявляє, отже, цілий спектр різнорівневих мовних засобів її позначення, частково спільних, частково відмінних у мовах, що вивчаються.

(Рівне)

А. М. ARKHANHELKA

FORMAL INTERPRETATION OF MASCULINITY: THE INTERPLAY OF GENDER REDISTRIBUTION AND GENDER TRANSPOSITION

This article deals with the system of language means representing the categories of masculinity in the interplay of linguistic and outer linguistic factors. Formal interpretation of masculinity is studied here on the basis of two contributive trends — gender redistribution and gender transposition. The article also deals with the interplay of semantic category of personality/impersonality, semantic category of creature/inanimate things, grammatical category of gender and conceptual category of sex on the axis «gender — sex — masculinity». An investigation is made on a basis of two Slavonic languages — Czech and Ukrainian.

Key words: category of masculinity, personality\impersonality, gender, sex, gender redistribution, gender transposition.

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНЕ МОДЕЛЮВАННЯ МЕТАФОРИЗАЦІЇ

У статті викладено основні положення розробленої автором методики семантико-когнітивного моделювання метафоризації, у зв'язку з чим інтерпретовано відомі поняття метафори, метафоризації, метафоричної картини світу, метафоричного моделювання, метафоричної моделі, метафоричного концепту та обґрунтовано введення нових понять метафоричної мегамоделі, метафоричної субмоделі, семантико-когнітивного форманта.

Ключові слова: метафора, метафорична модель, мегамодель і субмодель, метафоричний концепт.

Нова хвиля наукового інтересу до метафори зумовлена змінами, що відбулися в структурі та динаміці сучасного знання про світ, фундаментальним переглядом позицій з питань співвідношення мови й мислення, мовного відображення дійсності, осмисленням значущості метафори в пізнанні, концептуалізації, категоризації та репрезентації світу і прагненням збагнути сутність індивідуального, національного і загальнолюдського метафоричного мислення.

У лінгвометафорології, що має тісні зв'язки з філософією, логікою, психологією, соціологією, когнітологією та культурологією, вивчення й опис метафори набуває поліаспектного характеру. Останнім часом виникають ті чи інші концепції метафоричного моделювання, які в цілому розглядають метафоризацію як ментальний процес, що полягає у встановленні відношення подібності між різними реаліями та проектуванні структур знання з однієї сфери в іншу і завершується експлікацією та фіксацією в мові, — це свідчить про певну стереотипність людського мислення, відбиту в концептуальній і мовній картинах світу. Моделювання є «потужним інструментом вивчення та зручним способом опису мотиваційно-дериваційних процесів. Введення поняття моделі дозволяє перейти від розрізнених фактів поповнення словника способом семантичної деривації <...> до узагальнень, що дозволяють вбачати в окремих виявах закономірності, характерні для семантичного розвитку слів»¹. Метафоричне моделювання в загальному вигляді можна визначити як побудування моделей метафор, які відбивають національні стереотипи образно-асоціативного мислення даної лінгвокультурної спільноти на певному етапі її еволюції.

На початку ХХІ ст. сформувалося два основних підходи до моделювання метафоризації — когнітивний, який ґрунтується на постулатах лінгвокогнітології з урахуванням досягнень когнітивної та лінгвістичної семантики (О. М. Баранов, І. М. Кобозева, В. В. Петров, А. П. Чудинов та ін.), і семантичний, що продовжує традиції лінгвістичної семантики й розвивається в руслі семантичної деривації.

¹ Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование.— Херсон, 2003.— С. 116.

ватології на базі основних ідей когнітології (Л. О. Кудрявцева, О. М. Лагута, О. Б. Пономарьова, Г. М. Склярєвська, Н. П. Тропіна та ін.), де метафора розглядається відповідно як когнітивна і семантична модель. «У результаті з'явилася величезна кількість описових робіт, що виявляють і реєструють метафоричні моделі, які використовуються в повсякденному житті, науці, політиці, мистецтві, у тому числі спеціальні словники метафор і електронні бази даних»². Установленню конкретних метафоричних моделей у текстах і дискурсах певної жанрово-стильової кваліфікації присвячено чимало публікацій (Е. В. Будаєв, Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, Х. П. Дацишин, О. В. Колотніна, К. Б. Рябих, Ю. Б. Феденєва, І. О. Філатенко, О. М. Чадюк та ін.), проте їх аналіз показав, що в них здійснюється, як правило, опис сфер-джерел метафоричної проєкції та їхньої фреймово-слотової структури, і ще багато питань залишаються дискусійними або невирішеними.

У семантичних дослідженнях розуміння метафори як моделі (Л. В. Балашова, Ж. О. Вардзелашвілі, Л. О. Кудрявцева, Т. О. Кукса, О. М. Лагута, О. Б. Пономарьова, Г. М. Склярєвська, Н. П. Тропіна, Н. Ю. Шабаліна та ін.) сформувалося на основі теорії регулярної багатозначності (Д. М. Шмельов, Ю. Д. Апресян, О. О. Тараненко³), зокрема положення про семантичний паралелізм. Воно, як відомо, полягає в тому, що близькі за значенням слова часто мають однотипні вторинні значення, а типове співвідношення первинних і вторинних значень цих слів може слугувати моделлю для модифікації значень інших слів, які належать до будь-якого семантичного об'єднання, тобто кожна модель визначає наперед можливість перетворення значень слів, близьких у змістовому відношенні. Крім цього, «таке моделювання стало повною мірою можливим тільки після визнання дискретності семем та ієрархічного характеру сем, їхніх складників, у структурі семем»⁴. У працях з даної проблеми метафоричні моделі розглядаються як зразки, схеми змістотворення, що містять різні за характером і кількістю компоненти. Проте, попри розбіжності в їхньому параметруванні, кількісному та якісному складі, подібним є обов'язкове зазначення поняттєвих сфер — ідеографічних / семантичних полів (мікрополів), лексико-семантичних / тематичних груп, до яких належать твірні й похідні значення, і мотивації метафоричного перенесення, хоча на практиці, при описі конкретних метафоричних моделей, семантична ознака, яка зв'яже первинні і вторинні (метафоричні) значення, частіше не вказується. Отже, загалом метафорична модель трактується як регулярне співвідношення денотативно-поняттєвих сфер мотивуючого і мотивованого значень слів, пов'язаних спільним семантичним елементом.

До незаперечних позитивних якостей семантичних досліджень у галузі метафоричного моделювання слід віднести прагнення до детального розгляду фактів вторинної номінації, що ґрунтується на компонентному аналізі, який дозволяє глибше проникати в сутність процесів метафоротворення. Але описи метафоричних моделей, по-перше, здійснюються переважно на порівняно невеликому за обсягом матеріалі (від окремо взятих контекстів до певного лексико-граматичного класу слів), а іноді взагалі мають вибіркового характеру; по-друге, відрізняються

² Кобозева И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры // Вестн. МГУ. Сер. 9. «Филология». — 2001. — № 6. — С. 12.

³ Шмельов Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. — М., 1964. — 244 с.; Шмельов Д. Н. Проблема семантического анализа лексики. — М., 1973. — 280 с.; Апресян Ю. Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1971. — Т. 30. Вып. 6. — С. 509–523; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974. — 214 с.; Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. — К., 1980. — 115 с.; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы. — К., 1989. — 256 с.

⁴ Тропина Н. П. Знач. праця. — С. 121.

няються складністю структурування і неоднозначністю параметрування моделей, що в цілому не сприяє формуванню єдиної методики.

Метафоричне моделювання в когнітивних дослідженнях тлумачиться як засіб збагнення, рубрикації, подання й оцінки дійсності, який відбиває національну самосвідомість на певному етапі розвитку суспільства⁵. В основі розуміння метафори як когнітивної моделі (О. М. Баранов, Н. М. Бердникова, Е. В. Будаєв, І. І. Дубровіна, І. М. Кобозєва, Н. О. Мішанкіна, А. Д. Плісецька, А. Б. Ряпосова, А. П. Чудинов та ін.), що з'явилося спочатку в російській, а потім поширилося в східнослов'янській лінгвокогнітології (у закордонній когнітивній лінгвістиці термін «модель» стосовно метафори майже не використовується), лежить уявлення про неї як про ментальне явище, що відображає процес пізнання світу та фіксується у мові: «поняттєва система, у межах якої людина думає і діє, метафорична за своєю сутністю», а «мовні висловлювання можливі саме тому, що метафори існують безпосередньо в концептуальній системі людини»⁶. Тому метафора є певним стереотипним образом, за допомогою якого організовується досвід, знання про світ. Отже, метафорична модель розглядається як відповідність між сферою джерела й сферою цілі, що фіксується в мові й відбиває національно-культурні традиції даного соціуму.

У межах когнітивного моделювання метафоризації існують дві основні теорії та відповідні методики побудови й опису метафоричних моделей. Згідно з дескрипторною теорією (О. М. Баранов), під метафоричною моделлю (М-моделлю) розуміється тематичне поле сигніфікативних дескрипторів, тобто тільки поняттєва сфера джерела метафоризації. Таке розуміння метафоричної моделі відрізняється від загальноприйнятого в лінгвокогнітології, де вона інтерпретується як відповідність між сферою джерела й сферою цілі. Кожна М-модель, у свою чергу, структурується за допомогою дерев сигніфікативних дескрипторів⁷. Згідно з когнітивно-дискурсивною теорією (А. П. Чудинов), метафорична модель традиційно розглядається як схема зв'язку між поняттєвими сферами джерела й цілі метафоричної проекції, що існує й / або формується у свідомості носіїв мови. Метафоричні моделі описуються як сфери-джерела й сфери-цілі, структуровані у вигляді фреймів і слотів⁸.

До переваг когнітивного моделювання метафоризації можна віднести чітко виражену тенденцію до повноти й багатоаспектності опису, детальності систематизації, використання методів корпусної лінгвістики. Попри те, що автори маніфестують свої теорії як когнітивні, спостерігається явний намір об'єднати когнітивний і семантичний аспекти, а це наближає їх до ідеї розгляду метафори одночасно як ментального і мовного явища. Проте описи метафоричних моделей, виконані за відповідними методиками, мають, на нашу думку, і деякі недоліки: по-перше, дуже широке розуміння метафори, куди включаються порівняння (Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, О. С. Назін та ін.), перифрази (Н. В. Головенкіна), метонімія (О. Г. Кабаченко), фразеологізми (Р. Д. Керімов); по-друге, змішування терміносистем лінгвокультурології, когнітології, лінгвістичної семантики (О. Ю. Перескокова, К. Б. Рябих та ін.); по-третє, відсутність термінологічної єдності (навіть у працях одного автора) (Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна та ін.); по-четверте, наявність іс-

⁵ Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000).— Екатеринбург, 2001.— С. 78.

⁶ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры : Сб. ст. / Пер. с англ., фр., нем., исп., п. яз. / Под ред. Н. Д. Арутюновой.— М., 1990.— С. 389.

⁷ Баранов А. Н. Когнитивная теория метафоры: почти двадцать пять лет спустя // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Пер. с англ. А. Н. Баранова, А. В. Морозовой.— М., 2004.— С. 7–21.

⁸ Чудинов А. П. Знач. — 238 с.

тотних різночитань в описах фреймово-слотових структур однакових метафоричних моделей (О. Г. Кабаченко, А. Ю. Перескокова); по-п'яте, фактична відсутність указівок щодо підстави перенесення (у більшості праць); по-шосте, складність структурування моделей. Усе це не створює умов для уніфікації результатів досліджень із метою загального опису.

Зіставлення семантичного та когнітивного підходів до моделювання метафоризації показало, що, попри всі зазначені розбіжності, існують спільні елементи: розуміння метафори як об'єкта, що моделюється; уживання терміна «метафорична модель» («модель метафоризації»); виділення у складі метафоричної моделі двох взаємодіючих поняттєвих сфер (певних семантичних об'єднань / сфер джерела й цілі); термінологія, яка співвідноситься в межах метамов їхніх описів метафоричного моделювання.

Семантико-когнітивне моделювання метафоризації, методика якого була розроблена автором цієї статті, ґрунтується на тезах про тісний взаємозв'язок когнітивних і мовних категорій, про неповне вивчення мови без звертання до когнітивних структур, про системність когнітивних структур і їхню кореляцію із системами мовних структур (О. М. Баранов, Г. Вежицька, О. Є. Кибрик, І. М. Кобозєва, О. С. Кубрякова та ін.), а також на спільності семантичного й когнітивного підходів до вивчення метафоризації. Метафоричне моделювання розглядається як спосіб створення й реконструкції національної або індивідуальної метафоричної картини світу, що відбиває регулярність і продуктивність певних метафоричних моделей у конкретний історичний період.

Термін «метафорична картина світу» ввійшов у науковий обіг лише в останнє десятиліття (Ж. О. Вардзелашвілі, Д. М. Галімова, Н. С. Карпова, З. Ю. Петрова, Д. Є. Ертнер та ін.), у зв'язку з чим спостерігається неоднозначність його розуміння. Одні вчені (З. І. Резанова, Н. О. Мішанкіна, Д. А. Катунін) розглядають метафоричну картину світу як фрагмент мовної картини світу. Інші (Г. М. Склярєвська, Ж. О. Вардзелашвілі) вважають, що метафори як феномен мови створюють не фрагмент мовної картини світу, а заповнюють весь її простір⁹,— при цьому метафорична картина світу з деякими лакунами покриває семантичний простір мови та, накладаючись на мовну картину світу, майже повністю збігається з нею¹⁰. На нашу думку, метафорична картина світу етносу являє собою фрагментарну проекцію мовної картини світу, а це означає, що, якщо умовно розділити всі лексичні значення на прямі та переносні, метафоричні значення є проекцією відповідних прямих, оскільки далеко не всі лексеми мають здатність до метафоризації. Отже, метафорика мови в цілому становить відносно самостійний конструкт, елементи якого фрагментарно проектується мовою, що реконструюється шляхом побудови тематичної сітки лексики, спроможної до непрямої вторинної номінації. Усі загальноприйняті метафори створюють метафоричну картину світу, яка, з одного боку, протиставлена мовній (умовно кажучи, неметафоричній) картині світу, а з другого боку,— є її складником. Тому метафорична картина світу — це сукупність образно-асоціативних уявлень про світ, що існують у свідомості певної лінгвокультурної спільноти чи окремого її представника та містяться в семантичній структурі багатозначних слів даної мови. Метафорична картина світу, що моделюється носіями мови, поступово перетворюється, через це, щоб з'ясувати, які саме зміни в ній відбуваються, необхідно вивчати її на різних етапах еволюції, відповідно фіксуючи продуктивні метафоричні моделі.

⁹ Склярєвская Г. Н. Метафора в системе языка.— СПб., 1993.— С. 77.

¹⁰ Вардзелашвили Ж. А. Метафорические номинации в русском языке.— Тбилиси, 2001.— С. 178.

В основі семантико-когнітивного метафоричного моделювання лежить розуміння метафори як ментального та мовного явища. Метафори мають істотне значення для процесу пізнання людиною дійсності, оскільки вони дозволяють виявляти подібність між різними реаліями, даючи можливість застосовувати знання й досвід, отримані в одній сфері, для досягнення мети в іншій сфері. Це означає, що метафоричні моделі закладені в самій поняттєвій системі людського розуму як певні ментальні схеми, які експлікуються в мовних структурах. Отже, метафора має велике значення у пізнанні та розумінні людиною навколишньої дійсності, є важливою ознакою мислення й дієвим засобом поповнення лексико-семантичного складу мови. Тому в нашому дослідженні метафора інтерпретується як ментально-вербальний конструкт, призначений для характеристики або номінації певного об'єкта і створений на основі його аналогії або асоціативної подібності з іншим об'єктом, що вже має найменування, у процесі пізнавальної діяльності людини. Відповідно метафоризація є семантико-когнітивним механізмом, який дозволяє виявляти спільність у різних об'єктів дійсності на підставі аналогово-асоціативних комплексів, що існують у свідомості представників даної лінгвокультури. Таким чином, вона здійснюється як процес взаємодії мови і мислення, що спирається на асоціативні зв'язки між предметами різних класів, і мова виступає як засіб закріплення цих зв'язків та знакового зберігання стандартів мовної поведінки. Тому вивчення метафори як продукту мови і мислення реалізує ідею комплексного аналізу цього унікального явища.

Метафорична модель розглядається нами як існуюча у свідомості носіїв мови схема вербалізації корелятивних в асоціативному плані понять. Вона містить такі компоненти: 1) вихідну поняттєву сферу метафоричної проекції; 2) нову поняттєву сферу метафоричної проекції; 3) семантико-когнітивний формант, який інтегрує ці сфери. Наприклад, у метафоричній моделі «фізичні властивості людини $\in$ атмосферні явища > звук» (*голос ветра, вихрь кричит* (А. Ахматова); *голоса ветров, спор ветров* (М. Цветаева); *дождь пролетел, пенье вьюги* (В. Инбер); *визг ветра, шепчет ветер* — А. Белый) «фізичні властивості людини» і «атмосферні явища» є відповідно вихідною та новою поняттєвими сферами. Ідеографічний спосіб подання сфер метафоризації (вихідної і нової) дає можливість зрозуміти систему логіко-поняттєвих зв'язків між мотивувальним і мотивованим значеннями. При такому описі актуалізуються сфери-джерела (денотативно-поняттєві сфери мотивуючого значення) і сфери-цілі (денотативно-поняттєві сфери мотивованого значення), що є спільним для семантичного й когнітивного метафоричного моделювання, та елімінуються частиномовні розбіжності, що характерно для когнітивних досліджень (у семантичних дослідженнях, навпаки, опис здійснюється звичайно на матеріалі будь-якої частини мови).

На підставі аналізу окремих лінгвометафорологічних праць (А. П. Чудинов, Т. С. Вершиніна, Н. В. Головенкіна, А. Б. Ряпосова) та ідеографічних словників (Ю. М. Караулов, О. С. Баранов), а також власних спостережень над фактами метафоричного слововживання в художніх текстах (твори російських поетів-прозаїків першої половини ХХ ст.) розроблено класифікацію вихідних і нових поняттєвих сфер метафоризації (наприклад, «фізичні властивості людини», «атмосферні явища», «водні об'єкти», «приміщення», «мистецтво» тощо). У процесі дослідження було виявлено сім мегасфер метафоризації — «Людина» (її фізичні, фізіологічні, психічні та душевні властивості), «Соціум» (соціальні явища, сфери діяльності людини тощо), «Тваринний світ» (представники фауни, особливості їхнього існування), «Рослинний світ» (представники флори, особливості їхнього існування), «Неорганічний світ» (предмети та явища неживої природи, які не є результатами праці людини), «Артефакт» (продукти людської діяльності), «Час» (різні часові відрізки, темпоральні характеристики об'єктів тощо).

Встановлено, що найчастіше як сфери-джерела метафоричної проекції виступають поняттєві сфери «фізичні властивості людини», «фізіологічні властивості людини» (мегасфера «Людина»), «мистецтво» (мегасфера «Соціум»), «фізичні властивості тварин» (мегасфера «Тваринний світ»), «фізичні властивості рослин» (мегасфера «Рослинний світ»), «фізичні явища», «атмосферні явища», «водні об'єкти», «корисні копалини», «камені-самоцвіти» (мегасфера «Неорганічний світ»), «приміщення», «одяг» (мегасфера «Артефакт»). Загальна метафорична картина світу російського письменника даного історичного періоду може бути схарактеризована як переважно антропоцентрична й абіотична внаслідок відбиття дійсності крізь призму властивостей, що притаманні людині й неорганічній природі.

Семантико-когнітивний формант розуміється як ментально-змістовий елемент, що інтегрує різні сутності, подібні в будь-якому відношенні, і слугує мотивувальною ознакою метафоричної проекції з вихідної поняттєвої сфери в нову. Слід зазначити, що ознаки, які мотивують метафоричне перенесення, не раз привертали увагу дослідників (Е. В. Васильєва, О. М. Шрамм, О. Н. Лагута, В. М. Прохорова, Г. М. Склярєвська, О. І. Усминський та ін.), хоча «недолік багатьох досліджень полягає в тому, що метафора приймається як кінцевий продукт лінгвістичного аналізу, власне семантична мотивація того, чому та або інша метафора асоціюється з тим або іншим основним суб'єктом, відсутня»¹¹. Більшість лінгвістів, що займаються вивченням метафоричної мотивації, вважають, що найбільш регулярною й універсальною є метафоризація за подібністю формативних, метричних, хроматичних і консистенційних ознак, але деякі вчені (О. М. Лагута, В. М. Прохорова, О. І. Усминський та ін.) наголошують, що мотивація може бути неодноразовою.

У лінгвістичній семантиці для позначення змістового компонента, який здійснює мотиваційні зв'язки твірного і похідного значень полісема, існує чимало термінів: «асоціативна ознака» (Л. О. Новиков), «мотивувальна ознака» (Е. В. Васильєва, О. М. Шрамм), «семантичний показник» (Г. С. Хромих), «мотиватор» (Г. О. Шипіцина), «семантичний формант» (Н. П. Тропіна) і т. ін., що свідчить про відсутність загальноновживаного терміна для таких зв'язувальних семантичних елементів, а в цілому — про необхідність подальшого вивчення цієї проблеми. Найдоцільнішим у даному випадку є термін «семантичний формант», запропонований Н. П. Тропіною (2003). Поняття «формант» застосовується майже півстоліття в морфологічному словотворі й означає, як відомо, «найменший у формальному та семантичному відношенні словотворчий засіб (засоби) із числа тих засобів, якими дане мотивоване слово відрізняється від мотивуючих»¹². Але в семантичній дериватології воно набуло іншого тлумачення: це «та частина мотивувальної семіми, яка, входячи в мотивовану семему, здійснює зв'язок семем, що перебувають у мотиваційних відносинах і є основою для розвитку похідного, мотивованого значення»¹³. При цьому підкреслюється необхідність характеристики семантичного форманта зі змістової та формальної сторін — «речовинного» змісту (денотативно-сигніфікативного значення) і статусу сем у структурі первинного і вторинного значень.

Термінологічне позначення «семантико-когнітивний формант», уведене в метамову нашого опису метафоричних моделей, актуалізує змістову характеристику форманта (поняттєві сфери твірних сем), елімінуючи формальну його характеристику (ієрархічний статус сем). Інакше кажучи, він є значеннєвим елементом, який зв'яже поняттєві сфери твірного та похідного (метафоричного)

¹¹ Апресян В. Ю., Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // *Вопр. языкознания*. — 1993. — № 3. — С. 29.

¹² *Русская грамматика* / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. — М., 1980. — Т. 1. — С. 134.

¹³ Тропіна Н. П. Зазнач. праця. — С. 111.

значень, відбиваючи системні відносини мовних і когнітивних структур, що підкреслює сутність метафори як явища мови та мислення. Семантико-когнітивний формант, який лежить в основі метафоричної проекції, формулюється в загальному вигляді як «форма», «звук», «колір» тощо.

Аналіз значного корпусу метафоричних слововживань у художніх текстах, здійснений на підставі результатів інших попередніх досліджень, дозволив виділити основні семантико-когнітивні форманти, як-от: 1) форма (обриси, висота, довжина, глибина, ширина, повнота, структура); 2) колір (тон, відтінок, забарвлення); 3) звук (висота, сила, тембр, темп, діапазон, якість звучання); 4) динаміка (рух, переміщення, дія, розвиток); 5) час (тривалість, безперервність, послідовність, швидкість); 6) кількість (безліч, сукупність, недостатня кількість); 7) міра (величина, розмір, ступінь чого-небудь, межі чого-небудь); 8) кореляція (розташування, напрямок, близькість, зв'язок, порядок); 9) вага (маса, важкість); 10) консистенція (склад, щільність, твердість, міцність); 11) температура (теплові характеристики); 12) стан (вид, характер вияву); 13) функціональність (призначення, ціль); 14) реалізація, вияви об'єкта (активність, інтенсивність, реакція на будь-що); 15) оцінність (позитив або негатив). Виявлені змістові елементи, які є інтегральними для мотивувальних і мотивованих значень, багато в чому збігаються з результатами, отриманими іншими вченими на різному мовному матеріалі, що свідчить про об'єктивність усіх проведених досліджень. Проте в цій сфері ще чимало дискусійних і невирішених питань, які потребують подальшого вивчення, а це, зрештою, повинно привести до розроблення загальної типології ознак, що мотивують метафоричну проекцію.

При описі метафоричної моделі з метою уточнення поняттєвих сфер (вихідної та нової), а також семантико-когнітивного форманта вводиться поняття метафоричної субмоделі. Метафорична субмодель розглядається як різновид метафоричної моделі, який є засобом її конкретизації та характеризується варіативністю вихідної й / або нової поняттєвих сфер і / або семантико-когнітивного форманта в межах даного інваріанта (моделі). Наприклад, метафорична модель «фізичні властивості людини Æ атмосферні явища > звук» виступає в таких субмоделях: «мовлення Æ повітряний потік > сила звуку» (тихий / голосний): *шепот ветра, вихрь кричит* (А. Ахматова); «мовлення Æ повітряний потік > сила звуку + якість звучання» (тихий, нерозбірливий): *бормотание метели, дождь пролепетал* (В. Інбер); «мовлення Æ атмосферні опади > сила звуку + ритм» (голосний, ритмічний): *говор ливня, пенье вьюги* (В. Інбер). Модель «фізичні властивості людини Æ атмосферні явища > колір» реалізується в субмоделях «зовнішній вигляд людини Æ повітряний потік > відтінок кольору»: *седой ветерок* (В. Інбер); *седые вихри* (А. Ахматова); «зовнішній вигляд людини Æ стан атмосфери > відтінок кольору»: *седая дымка* (М. Кузмін); *седые облачка* (А. Бєлий); «зовнішній вигляд людини Æ атмосферні опади > відтінок кольору»: *седой иней* (В. Інбер); *седоватый снег* (А. Бєлий). Отже, метафорична субмодель є необхідною операційною одиницею метафоричного моделювання для конкретизації поняттєвих сфер метафоричної проекції та семантико-когнітивного форманта з метою виявлення їхніх змістових відтінків.

Логіка дослідження, зумовлена необхідністю аналізу значного корпусу метафоричних контекстів і зручного оперування матеріалом, спричинила структуру метафоричних моделей як складників метафоричних мегамоделей. Метафорична мегамодель розуміється як сукупність метафоричних моделей з подібними поняттєвими сферами — мегасферами, що беруть участь у метафоричній проекції. Мегамодель вказує на напрямок проектування з однієї ідеографічної сфери в іншу, сформульований у найзагальнішому вигляді (наприклад, «Людина Æ Неорганічний світ», «Тваринний світ Æ Людина» тощо). Такі нап-

рамки метафоричних перенесень (деякі дослідники, зокрема Н. А. Кузьміна, Н. В. Павлович, Г. М. Складєвська, надають їм статус моделі) і семантичні ознаки, за якими вони здійснюються, універсальні, а національна специфіка виявляється тільки у переважанні того або іншого типу в конкретній мові. «Усі мовні моделі є результатом попередньої практики мови та культури, містять у собі моменти стереотипності, відбиваючи тим самим історичний досвід етносу у сталих формах, і, хоча мова залишає місце для нових моделей, вони входять у мовну практику вкрай важко»¹⁴. Тому з метою з'ясування закономірностей образного мислення необхідно виявляти всі метафоричні моделі, які використовувалися на різних етапах розвитку мови.

Перші спроби опису напрямків метафоричних перенесень (у нашому дослідженні — це метафоричні мегамоделі) відомі ще з античних часів (Арістотель, Квінтіліан, Деметрій). За останнє півстоліття на різноманітному матеріалі на різних підставах була розроблена значна кількість типологій метафоричних перенесень (Н. А. Басілая, А. В. Бельський, О. І. Єфимов, Н. О. Кожевникова, Н. А. Кузьміна, В. П. Москвін, О. О. Некрасова, В. В. Образцова, І. І. Степанченко, Л. Ф. Тарасов і багато інших), які взагалі являють собою опис джерел метафоризації («постачальників метафор» — О. І. Єфимов, сфер-донорів) і сфер її притягання (сфер-цілей, сфер-реципієнтів), але вони, як правило, ґрунтуються на аналізі слів певного лексико-граматичного класу. Так, типи метафоричних перенесень у класі іменників вивчені досить докладно (Н. А. Кузьміна, О. М. Лагута, Т. П. Перетятко, Г. М. Складєвська, В. К. Харченко, Г. С. Хромих та ін.). Зокрема, Г. М. Складєвська, використавши результати попередніх досліджень, а також матеріали ідеографічних словників, запропонувала свою класифікацію типів регулярних метафоричних перенесень у розряді іменників, надавши їм статусу семантичних моделей: предмет Æ психічний світ, предмет Æ абстракція, тварина Æ людина, людина Æ людина, предмет Æ людина, предмет Æ предмет, фізичний світ Æ психічний світ і предмет Æ фізичний світ. Всі інші типи перенесень вона розглядає як нерегулярні, оскільки метафори, утворені такими перенесеннями, є нечисленними¹⁵. О. М. Лагута, спираючись на класифікацію Г. М. Складєвської, виділила двадцять типів регулярних метафоричних перенесень у сфері іменників¹⁶. Вивчення продуктивності певних класів слів як джерел метафоротворення та регулярності поповнення конкретних семантичних сфер за рахунок метафоричних найменувань дозволило вченим встановити основні типи перенесень (наприклад, людина Æ тварина, тварина Æ людина, тварина Æ рослина, артефакт Æ людина тощо), причому в кожній мові в різні історичні періоди переважають ті чи інші з них. Так, за даними багатьох досліджень (Л. В. Балашова, О. М. Лагута, Н. В. Павлович, О. О. Петрова, Г. М. Складєвська, А. П. Чудинов та ін.), у сучасній російській мові їх нараховується від двадцяти до ста.

У процесі дослідження художніх текстів нами було виявлено понад тридцять регулярних і продуктивних метафоричних мегамоделей, у яких напрямками метафоричної проєкції є мегасфери «Людина», «Соціум», «Тваринний світ», «Рослинний світ», «Неорганічний світ», «Артефакт», «Час», причому мегасфера «Час» виступає переважно як реципієнтна сфера метафоризації. Найпродуктивнішими є мегамоделі, що містять мегасфери «Людина», «Тваринний світ», «Рослинний

¹⁴ Боженкова Р. К. Понимание текста как лингвокультурологическая категория. — Курск, 2000. — С. 25.

¹⁵ Складєвская Г. Н. Языковая метафора как объект лексикологии и лексикографии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ленинград, 1989. — 38 с.; Складєвская Г. Н. Метафора в системе языка. — СПб., 1993. — 152 с.

¹⁶ Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты. — Новосибирск, 2003. — Ч. 2. — С. 139–140.

світ» і «Неорганічний світ»: «Людина $\mathbb{A}$ Тваринний світ», «Людина $\mathbb{A}$ Рослинний світ», «Людина $\mathbb{A}$ Соціум», «Тваринний світ $\mathbb{A}$ Людина», «Тваринний світ $\mathbb{A}$ Артефакт», «Рослинний світ $\mathbb{A}$ Неорганічний світ», «Рослинний світ $\mathbb{A}$ Час» тощо.

Розглянемо, наприклад, як структурується метафорична мегамодель «Неорганічний світ $\mathbb{A}$ Людина» у творах різних російських поетів-прозаїків першої половини ХХ ст. У А. Белого ¹⁷ вона реалізується у таких метафоричних моделях: 1) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізичні властивості людини > звук», що виявляється в субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ мовлення > якість звучання»: «Из уст твоих — златые слова!.. Текут, потоком изливаясь», «Твоих песен ручей Чуть сверкает серебряным знаком»; 2) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізичні властивості людини > форма», яка виступає в субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ зовнішній вигляд людини > обриси»: «Струились завитки кудрей», «Омыто бледное чело Волной волос»; 3) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізіологічні властивості людини > кількість» і її субмоделі «водоймища $\mathbb{A}$ фізіологічні процеси людини > безліч»: «Из моря слез, из моря муки Судьба твоя», «Моря неизливные слез»; 4) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізіологічні властивості людини > динаміка» та її субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ фізіологічні процеси людини > розвиток»: «В следующую ночь прольется жизнь моя», «Благословенны: — жизни ток, И стылость смерти непреложной». У творах М. Кузміна ¹⁸ мегамодель «Неорганічний світ $\mathbb{A}$ Людина» виступає в таких метафоричних моделях: 1) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізичні властивості людини > звук», що виявляється в субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ мовлення > якість звучання»: «И песня льется, песня прошлых бед», «Теперь только песня льется»; 2) «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізіологічні властивості людини > динаміка» та її субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ фізіологічні процеси людини > розвиток»: «Прежде жизнь моя текла Светлой сменой точных дней», «Жизнь текла без изменений». У творах А. Ахматової ¹⁹ та сама метафорична мегамодель виступає у вигляді метафоричної моделі «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізичні властивості людини > звук» та її субмоделі «водний потік $\mathbb{A}$ мовлення > темп звучання»: «Но я эту запомнила речь,— Пусть струится она сто веков подряд», «И струится пенье панихидное», «Струится поток доказательств Несравненной моей правоты», «Так исповедь льется немая». Порівняння метафоричних моделей у межах мегамоделі «Неорганічний світ $\mathbb{A}$ Людина» свідчить про те, що регулярно та продуктивною є модель «водні об'єкти $\mathbb{A}$ фізичні властивості людини > звук». Отже, важливими характеристиками метафоричної моделі, як уже зазначалося, є властивості регулярності та продуктивності.

Під регулярністю у морфологічній дериватології прийнято розуміти, як відомо, повторюваність формальних і семантичних відношень слів, словотвірно співвідносних, якщо є кілька слів, створених за одним зразком ²⁰. У семантичній дериватології регулярність розглядається як відтворюваність вторинних значень за відомою моделлю. Але думки з приводу того, яку семантичну модель можна вважати регулярною, розходяться: одні лінгвісти (Ю. Д. Апресян, Н. П. Тропіна та ін.) вважають модель регулярною, якщо існує хоча б два мотиваційно однотипних вторинних значення, а інші (О. С. Кубрякова, А. П. Чудинов та ін.) розглядають регулярність як властивість моделі, якщо до неї входить багато однотипних випадків і виникнення одного значення на базі іншого є мотивованим і передбачуваним ²¹, тобто модельованим. Поняття регулярності, як бачимо, покривається по-

¹⁷ Белый А. Избранное.— Ростов на/Д., 1996.— 446 с.

¹⁸ Кузмин М. А. Стихи и проза / Сост., вступ. ст. Е. В. Ермилова.— М., 1989.— 431 с.

¹⁹ Ахматова Г. Узнают голос мой... : Стихотворения. Поэмы. Проза. Образ поэта / Сост. Н. Н. Глен, Л. А. Озеров.— М., 1989.— 608 с.

²⁰ Русская грамматика.— С. 137.

²¹ Кубрякова Е. С. О понятии семантического сдвига в естественном языке // Лингвистическая семантика и прагматика.— М., 1991.— С. 9.

няттям відтворюваності (повторюваності), проте дискусійним залишається питання про кількісний показник (два або більше). Отже, проблема кількісного критерію регулярності семантичної деривації продовжує бути відкритою.

У лінгвістичних дослідженнях у галузі метафоричного моделювання регулярність звичайно розглядають: у лінгвокогнітивних працях — як повторюваність метафор певної денотативно-поняттєвої сфери (А. П. Чудинов, Е. В. Будаєв, Р. Д. Керімов, О. В. Колотніна та ін.), у семантичних (Т. О. Кукса, М. М. Лапшина та ін.) — як однотипність семантичних змін у двох і більше словах, пов'язаних системними дериваційними відношеннями. У цьому випадку важливим критерієм кваліфікації ряду тотожно мотивованих метафор так само, як і в семантичній дериватології взагалі, стає кількісна ознака. Характерно, що в семантичних дослідженнях регулярність визначається наявністю хоча б двох однотипних випадків семантичної деривації, у той час як у лінгвокогнітивних роботах з моделювання метафоризації звичайно йдеться про значну кількість типових семантичних перетворень, що зумовлено, скоріше за все, підходом до розглянутого й описуваного матеріалу: у лінгвокогнітології використовують, як правило, корпусні методики дослідження, тобто вивчення здійснюється на великому масиві метафоричних контекстів. Отже, питання, за якою кількістю метафор однієї поняттєвої сфери модель стає регулярною, є дискусійним. На нашу думку, метафоричну модель можна вважати регулярною, якщо вона є відтворюваною та не викликає труднощів при сприйманні носіями мови. Що стосується квантитативного фактора у визначенні регулярності моделі, вважаємо її такою за умови сталої повторюваності, тобто більше двох разів.

Продуктивність у морфологічному словотворі традиційно розглядається як здатність слугувати зразком для створення нових слів і їхніх форм²². У семантичній дериватології продуктивністю моделі називають можливість появи семантичних інновацій (нових вторинних значень), що відповідають певній моделі. Однак у деяких працях (Ю. Д. Апресян, О. С. Кубрякова та ін.) продуктивність моделі визначається повнотою охоплення одиниць із заданою сукупністю властивостей, отже, знову застосовується кількісний показник і відповідно дублюється поняття регулярності. Під продуктивністю метафоричної моделі прийнято розуміти здатність слугувати зразком для створення нових переносних (метафоричних) значень (О. М. Баранов, А. П. Чудинов, Р. Д. Керімов, О. В. Колотніна, О. Ю. Перескокова, М. Б. Шинкаренкова та ін.). На нашу думку, продуктивність метафоричної моделі зумовлена її здатністю до створення нових значень на конкретному синхронному зрізі, тобто можна твердити про продуктивність моделі на певному етапі історичного розвитку мови. Поняття регулярності, як відомо, тісно пов'язане з поняттям продуктивності: продуктивні моделі одночасно є регулярними, але регулярні моделі можуть бути як продуктивними, так і непродуктивними (їхня регулярність у цьому випадку пояснюється їхньою продуктивністю в минулому).

Отже, метафорична модель має властивості регулярності та продуктивності, які характеризують її активність у ті чи інші періоди еволюції даної лінгвокультурної спільноти. Продуктивні на певному етапі моделі є одночасно регулярними, тому при вивченні закономірностей метафоричного моделювання на будь-якому мовному зрізі ці поняття можуть покривати одне одного, оскільки неможливо провести зіставлення з метафоричними моделями попереднього та наступного періодів у межах одного дослідження.

Семантико-когнітивне моделювання метафоризації передбачає аналіз, систематизацію і класифікацію представницького корпусу метафор, зібраних шля-

²² Русская грамматика. — С. 140.

хом суцільної вибірки. Методика корпусного дослідження метафор була розроблена О. М. Барановим у 1990-і роки. Він наголошував, що «словникова інвентаризація контекстів використання метафор у реальному мовному вживанні необхідна як для суто лінгвістичних завдань, так і для додатків мовознавства <...> Тим часом наявний категоріальний апарат теорії метафори не придатний для кодування та наступного автоматичного оброблення значних обсягів мовних даних, які включають тисячі вживань метафор»²³. Тому у вивченні метафоричних моделей важливим моментом є їхня інвентаризація та систематизація. Інвентаризація являє собою максимально повне виявлення метафоричних моделей, а систематизація — виділення тих чи інших істотних ознак і класифікацію моделей за цими ознаками. На сьогодні існує вже не один варіант переліків метафоричних моделей на різних підставах (Ю. Д. Апресян, О. М. Баранов, Ю. М. Караулов, І. М. Кобозєва, Н. В. Павлович, Г. М. Скляревська, А. П. Чудинов та ін.). Робота в цьому напрямі дозволяє виділяти регулярні та продуктивні моделі, а в перспективі дасть значний матеріал для розуміння загальних закономірностей метафоричного моделювання дійсності.

Важливим моментом при описі метафорики як відображення загальнонаціонального або індивідуального мислення, на нашу думку, є виявлення базових метафоричних концептів (це поняття було введене Дж. Лакоффом і М. Джонсоном для опису когнітивної природи метафори 1980 р.), які становлять релевантні для даної мовної спільноти або окремого її представника образно-асоціативні поняття, що сприяють проникненню в сутність глибинних структур мови й мислення. У широкий науковий обіг термін «метафоричний концепт» увійшов порівняно недавно, наприкінці 1990-х рр. (А. П. Чудинов, О. Г. Кабаченко та ін.), що було зумовлено поширенням основних ідей концептології як міждисциплінарного вчення. Проте однозначного розуміння цього терміна досі немає, як немає і методики, що дозволяє встановлювати й описувати такі метафоричні концепти.

Утворення метафоричних концептів є загальною властивістю людського мислення, оскільки відбиває творчу інтерпретацію навколишнього світу, в основі сприймання якого лежить певний досвід. Але в цілому механізм формування метафоричних концептів як засобів активного пізнання дійсності залишається нез'ясованим, тому дослідження в цьому напрямі сприятиме виявленню особливостей загальнолюдської, національної або індивідуальної свідомості на певному етапі розвитку суспільства. Метафоричні концепти, як і концепти взагалі, можуть бути універсальними (виявляються в багатьох мовах), національно специфічними (відбивають стереотипи метафоричного мислення в даній лінгвокультурі) й індивідуальними. Індивідуальні концепти найяскравіше виявляються в художніх текстах, що пов'язано із творчим переосмисленням національної картини світу на основі специфічних індивідуально-авторських асоціацій письменника. Отже, поняття метафоричного концепту потребує подальшого вивчення й уточнення.

У цій праці метафоричний концепт розглядається як образно-ментальне утворення, що відбиває сталі в колективній та індивідуальній свідомості асоціативні зв'язки реалій і виявляється в процесі креативної вербальної діяльності людини. Вивчення метафоричних концептів проводиться на підставі аналізу метафоричних засобів, що його репрезентують, їх парадигматичних і синтагматичних зв'язків. Реконструкція метафоричного концепту в загальнонаціональній метафоричній (ширше — мовній) картині світу (на базі словникових даних) у зіставленні з метафоричним концептом в індивідуально-авторській картині

²³ Баранов А. Н. Зазнач. праця. — С. 19.

світу (на основі художнього тексту) дозволяє виявити особистісне на тлі національного й індивідуальне на тлі системного ²⁴.

Для встановлення метафоричних концептів і їхнього змістового обсягу необхідно, на наш погляд, провести дослідження у такі етапи: 1) на певному корпусі текстів шляхом суцільної вибірки виявити всі метафоричні контексти та з'ясувати, реалізацією яких концептів вони є; 2) установити місце метафоричного концепту в національній і / або індивідуальній метафоричній картині світу через звернення до тлумачних словників (шляхом аналізу переносних значень виявляється ядро концепту); 3) визначити всі можливі мовні й мовленнєві метафоричні реалізації даного концепту; 4) на основі аналізу виявлених метафоричних концептів установити їхні значеннєві зв'язки в межах досліджуваного корпусу текстів. Наприклад, базовими метафоричними концептами російської поезії й прози першої половини ХХ ст. є ключові поняття «Голос» (*голос, говорить, бормотание, бормотать, вопль, крик, кричат, шепот, шептать* тощо), «Вода» (*волна, всплеск, град, дождь, зыбь, капля, ливень, море, океан, поток, прибой, лить(ся), струить(ся), таять, течь* тощо) та «Птица» (*птица, гнездо, крыло, крылатый, бескрылый, оперенье, стая, порхать, щебетаь* тощо).

Таким чином, в основі розробленої методики семантико-когнітивного аналізу метафорики, побудови та опису метафоричних моделей лежать такі принципи: розуміння метафори як явища мови й мислення; синтез ідей семантичного і когнітивного моделювання метафоризації; здійснення метафоричного моделювання внаслідок реконструкції фрагментів національної або індивідуальної метафоричної картини світу на певному мовному матеріалі; проведення аналізу представницького корпусу метафор, зібраного шляхом суцільної вибірки; опис метафоричної моделі як вихідної і нової поняттєвих сфер і семантико-когнітивного форманта; встановлення регулярних і продуктивних метафоричних моделей; структурація метафоричних моделей як таких, що є складниками мегамоделі й організовують субмоделі; виявлення базових метафоричних концептів. Запропонована методика семантико-когнітивного моделювання може бути використана як у корпусному дослідженні метафорики текстів, дискурсів, словників, так і при вивченні окремих фактів метафоризації, що робить її універсальною, а залежно від конкретних завдань дослідження структура опису метафоричних моделей може модернізуватися. Отже, через дослідження семантики метафоричних найменувань і побудову метафоричних моделей, реконструйованих на конкретному мовному матеріалі, можливе встановлення моделей метафоричного мислення окремої мовної особистості або етносу в цілому, характерних для даного історичного періоду, а в загальному вигляді — закономірностей відображення певних когнітивних структур знання в мовних структурах.

Ю. В. KRAVTSOVA

THE SEMANTIC COGNITIVE MODELLING OF METAPHORIZATION

In the article the principal points of a methods of semantic cognitive modelling of metaphORIZATION developed by the author are presented. In connection with this known concepts of metaphor, metaphORIZATION, metaphorical picture of the world, metaphorical modelling, metaphorical model are interpreted and the introduction of new concepts of metaphorical megamodel, metaphorical submodel, semantic cognitive formant is substantiated.

Key words: metaphor, metaphorical model, megamodel and submodel, metaphorical concept.

²⁴ Толочин И. В. Метафора и интертекст в англоязычной поэзии.— СПб., 1996.— С. 35.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ І ДИНАМІКА СЛОВОТВІРНОЇ НОРМИ (на матеріалі лінгводидактичних текстів і словників) —

У статті розглянуто становлення української дериватології і динаміку словотвірної норми. На основі аналізу лінгводидактичної літератури і словників простежено основні напрями словотвірних змін.

Ключові слова: словотвір, словотворчі афікси, мовна норма, кодифікація.

Формування української дериватології як науки відбувалося впродовж другої половини ХХ ст. У цей період було створено поняттєву базу словотвору. Одночасно відбувалася кодифікація мовної норми, що відбито у відповідній лінгводидактичній літературі та словниках.

Дослідження мовної норми в плані діяхронії вимагає актуалізації поняття динаміки мовної норми, тобто «постійного процесу породження мовних явищ у процесі мовної комунікації, орієнтованих одночасно і на систему, і на реалізовану модель»¹.

Щоб дослідити становлення словотвірних зразків літературної мови, треба визначити мовні факти, які були словотвірною нормою в окремі періоди розвитку мови.

Мірилом правильності словотвірних моделей мовознавці називають формальну відповідність їхніх можливостей системі і структурі мови. Важливим показником нормативності мовних одиниць є традиція їх уживання в літературній мові.

Розвиток словотвірної норми української мови визначав не лише рівень дериватології як науки, внутрішній системний потенціал, а й екстралінгвальні чинники. 50–80-ті роки ХХ ст. позначилися впливом російської мови, поширенням відповідних словотвірних моделей. Це спричинювало появу нічим не вмотивованих словотвірних дублетів, які згодом витіснили з ужитку окремі продуктивні елементи українського словотворення. Такі тенденції не набули масштабних ознак завдяки невпинному розвитку словотвірної науки, яка стримувала процес входження в мову чужих явищ.

Лінгвісти-сучасники (Н. Клименко, Є. Карпіловська, К. Городенська) кваліфікують словотвір як розділ мовознавства, що вивчає будову і творення похідних слів². Дериватологія послуговується сформованою системою понять і методів дослідження.

¹ Сворцов Л. И. Норма. Литературный язык. Культура речи.— М., 1970.— С. 53.

² Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 641.

Засновником словотвірної школи в українському мовознавстві був І. Ковалик, який у своїх працях визначив одиниці словотвірної системи, окреслив термінологічний апарат тощо³. Історія становлення цього напрямку виразно простежується в лінгводидактичних текстах — академічних граматиках, підручниках та посібниках.

До кінця 60-х — початку 70-х років ХХ ст. словотвір розглядався в розділі «Морфологія» і становив предмет граматичного, морфологічного аналізу. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (1951 р.)⁴ основним напрямом дослідження словотворення був структурно-семантичний (вивчення мовних одиниць від змісту до їхніх форм) аналіз. Я. Закревська розвинула його в розвідках з діалектології, Т. Панько — в працях з термінології, В. Горпинич — в ономастичних студіях.

У зазначеній граматиці словотвірні явища систематизовано в розділі «Морфологія»: «морфологія вивчає форму, будову слова, а також засоби творення слів»⁵. Це вчення ґрунтувалося на поняттях будови слова і словотвору (у сучасній номінації словотворення). У будові слова було визначено основні форманти: корінь, суфікс, префікс, закінчення або флексія. Їхні незамінність і незмінність історія українського мовознавства демонструє і досі. Поняття власне словотвору охоплювало «морфологічні елементи, які формують лексичне значення граматично виражених понять, так звані словотворчі елементи»⁶. Основними засобами словотвору було названо суфіксацію та префіксацію.

Наступне видання академічної граматики «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» розширює поняттєву базу словотвору в межах того ж розділу «Морфологія». Уводиться термін «морфема (від грецького μορφή — вигляд, форма) означає моно-поліфонемну найменшу неподільну значеннєву частину слова»⁷.

Це видання 60-х років як синтез наукових здобутків засвідчує рівень розвитку напрямку через аналіз морфем за їхніми семантичними функціями. Виокремлено три основні групи морфем: лексико-поняттєві, словотворчі і граматичні, або формотворчі. За значенням морфема розподілено на вільні (коли вони виявляють себе при зміні слова або при словотворенні) та зв'язані (не виступають самостійно)⁸. Можна спостерігати динаміку літературної норми на наведених до них прикладах: *обути, привикати*⁹. Сучасна літературна норма їх заперечує, і орфографічні словники не фіксують¹⁰. У науковий обіг було введено і термін *афіксоїди (суфіксоїди, префіксоїди)*. Розвинуто і конкретизовано поняття твірної основи (кореневі непохідні, афіксальні похідні). Зміни морфологічної структури слова дали підстави виокремити процеси спрощення, перерозкладу, декореляції і ускладнення. Названі явища проаналізовано в плані діахронії. Наприклад, спрощення проілюстровано словами: *мир, дар, став, знак*, у яких колишні монофонемні суфікси **-р, -в, -к** зрослися з кореневими частинами і з по-

³ Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору. — К., 1958. — С. 10.

⁴ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — С. 288 (далі — Курс...).

⁵ Там же. — С. 288.

⁶ Там же. — С. 343.

⁷ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. В. М. Русанівського. — К., 1969. — С. 19 (далі — СУЛМ).

⁸ Там же. — С. 20.

⁹ Там же.

¹⁰ Український орфографічний словник / За ред. акад. В. Г. Складенка. — 7-е вид., перероб. і доп. — К., 2007. — 983 с. (далі — УОС).

гляду системи сучасної української мови перестали виділятися як суфіксальні морфеми; перерозклад відображають словоформи *рукам, руками, руках*, у яких морфема *-а-* була складником основи і лише в результаті перерозкладу стала частиною закінчень.

Отже, граматики засвідчують наявність у мовознавчій науці діяхронного і синхронного аналізу словотворення. Академічна граMATика «Курс сучасної української літературної мови» узагальнює характерні риси словотвору, аналізує словотвірні моделі сучасного їй мовного зрізу. 60-ті роки демонструють поєднання дослідження словотвору в плані і синхронії, і діяхронії, що є наслідком поширення тенденцій слов'янського мовознавства (праці Е. Косеріу, Є. Кубрякової¹¹ та ін.). Так, Є. С. Кубрякова стверджувала, «що коли вкладати в поняття лінгворівня точно окреслений зміст і інтерпретувати його як окрему частину лінгвістичної системи, виділену відповідно до наперед визначених критеріїв, то розглядати словотвір як самостійний мовний рівень не виправдано з тих міркувань, що в мові відсутня спеціальна словотвірна одиниця»¹². Словотвір треба визнати, зауважує вона, самостійною підсистемою мови¹³.

Про словотвір (дериватологію) як самостійну лінгвістичну дисципліну в українському мовознавстві вперше було заявлено в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови»¹⁴. Його місце, на думку І. Ковалика, «у системі науки про мову насамперед визначається місцем її предмета вивчення в системі мови. Словотвірний рівень мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими словотворчими ресурсами використовуваними у процесі словотворення»¹⁵. Дослідники констатують наявність у стилістиці поряд із лексичною, морфологічною, синтаксичною та фразеологічною стилістикою ще й словотвірної стилістики, мета якої — дослідити питання стилістичного словотвору¹⁶. В основі аналізу — морфологічний підхід (на протипагу структурно-семантичному), тобто дослідження від форми мовних одиниць до їх змісту.

Автори зазначеної праці розмежовують поняття морфологічної і словотвірної дериватології, у межах останньої визначають синтаксичну і лексичну деривацію. Синтаксична деривація охоплює: 1) віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії; 2) відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки; 3) відіменникові прикметники, які позначають загальне, неконкретизоване в похідному утворенні відношення до того, що названо твірною основою. Лексичні деривати визначаються відмінністю значення від твірних основ. Виділення в системі словотвірних типів синтаксичної і лексичної деривації названо основним принциповим поділом усієї системи словотвору¹⁷. Словотвірні одиниці, як і будь-які інші рівневі одиниці, підпорядковано законам парадигматики і законам синтагматики. Систему словотвірних парадигм названо словотвірною парадигматикою, а закони сполучення кореневих і суфіксальних морфем у словах,

¹¹ Косеріу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике.— М., 1963.— Вып. 3.— С. 24–32; Кубрякова Е. С. Еще раз о месте словообразования в системе языка // Учен. зап. Ташк. пед. ин-та.— 1975.— Т. 143.— С. 48–52; Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии // Вопр. языкознания.— 1968.— № 3.— С. 11–18.

¹² Развитие современного русского языка: Словообразование. Членимость слов. — М., 1975. — С. 346.

¹³ Кубрякова Е. С. Еще раз о месте словообразования в системе языка.— С. 52.

¹⁴ Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха.— К., 1979.— 406 с. (далі — ССУЛМ).

¹⁵ Там же.— С. 7.

¹⁶ Там же.— С. 9.

¹⁷ Там же.— С. 9–10.

регулювання категоріальних, семантичних і стилістичних можливостей сусідства морфем у структурі слова, їхня послідовність, кількість, внутрішнє, засноване на бінарності, співвідношення — словотвірною синтагматикою¹⁸. Було введено поняття дериватими — одиниці словотвірного рівня з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. Сукупність дериватем як мовних одиниць кваліфіковано як систему словотвору¹⁹.

До кінця 70-х років, що відбито і в граматиках української мови, не усталеними залишалися терміни *словотворчий* і *словотвірний*. У 50–60-ті роки надавали перевагу лексемі *словотворчий* на означення і формантів (*афікс, суфікс, інфікс, постфікс*), і більш загальних понять і явищ: *словотворчий тип, словотворчий клас, словотворчий розряд, словотворчий аналіз, словотворча категорія* тощо. У 70-ті роки, як засвідчує і монографія «Словотвір сучасної української літературної мови» слова *словотворчий* і *словотвірний* функціонували як варіанти, тобто не диференціювалися, пор.: *словотворчі ресурси, словотвірні категорії, словотвірні класи, словотворчі форманти, словотвірні афікси*²⁰. І. Ковалик розмежовує ці слова і пропонує *словотворчий* уживати «на означення ресурсів мови, які беруть активну участь у процесі творення слів: *словотворчий корінь (афікс, суфікс, інфікс, конфікс, постфікс, процес)* тощо, а *словотвірний* вживати виключно на позначення того, що має інше (*несловотворче*) відношення до словотвору: *словотвірний тип (клас, аналіз), словотвірне значення (дослідження), словотвірна модель (категорія, характеристика)* тощо»²¹. У цій же монографії чітко диференціюється поняття *словотвору* (лінгвістичної дисципліни) і *словотворення* (творення похідних слів за певними зразками). У дослідженні окреслено цілісну термінологічну систему понять *словотвору*, якими й послуговується сучасна лінгвістична наука: *словотвірний тип* («певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становить належність твірного слова до певної частини мови»²²), *словотвірна категорія* («сукупність дериватем із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів»²³), *словотвірне значення* («узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми»²⁴).

Синхронний аналіз словотворення української мови було здійснено в російськомовному виданні «Украинская грамматика»²⁵, де чітко окреслено словотвірні ознаки різних частин мови. Наголошено, що «*словотворення*, крім основної своєї функції — поповнення словникового складу мови, виконує ще й граматичну функцію. Її суть полягає у визначенні граматичних (класифікувальних) характеристик дериватів»²⁶. Це видання фіксує всю систему вироблених на кінець 80-х років термінів словотвору, аналізує можливості словотвірної системи української мови і висвітлює розвиток *словотвору* і *словотворення* в лінгвістичній науці і мові відповідно. В основі інтерпретації словотвірних явищ —

¹⁸ Там же.— С. 10–11.

¹⁹ Там же.— С. 14.

²⁰ Там же.— С. 8, 9, 37.

²¹ Ковалик І. І. «Словотворчий» чи «словотвірний»? // Культура слова.— 1981.— Вип. 20.— С. 86–87.

²² ССУЛМ.— С. 34.

²³ Там же.— С. 36.

²⁴ Там же.— С. 38.

²⁵ Украинская грамматика / Под ред. В. М. Русановского.— К., 1986.— 359 с. (далі — УГ).

²⁶ Там же.— С. 175.

синтез структурно-семантичного і морфологічного напрямів, який виявляє можливість визначення співвідношення морфем і словотвірних структур похідного слова.

У такому руслі створено граматики кінця ХХ — початку ХХІ ст. Зокрема, О. Безпояско, К. Городенська, В. Русанівський у «Граматиці української мови» зазначають, що «словотвір можна розглядати з кількох поглядів: 1) з погляду морфемної структури слова; 2) з погляду використання певних морфем у процесах словотворення; 3) з погляду участі певного типу морфем у частковій модифікації семантики» тощо²⁷.

Словотвір як один із рівнів граматичної системи мови інтерпретують І. Вихованець, К. Городенська в «Теоретичній морфології української мови»: «Морфологія, словотвір і синтаксис як три рівні граматичної системи взаємопов'язані»²⁸.

Дериватологи-сучасники Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, К. Г. Городенська²⁹ дослідили також функціональну роль словотвірних морфем як формальних представників компонентів розгорнутих предикативно-аргументних структур, систему перетворень простих одиниць у складні тощо.

Тенденції сучасної літературної норми спричинили певну невизначеність у вживанні термінів *словотвірний* і *словотворчий*. Помітно активізувалася лексема *словотвірний*, яка в певних випадках уживається як варіант до *словотворчий*, пор.: *словотвірний словник* і *словотворчий словник*³⁰. За словом *словотворчий* залишилася давно визначена сфера вживання — на означення мовних ресурсів словотворення. Термін *словотвірний* розширив можливості лексичної сполучуваності.

Отже, впродовж другої половини ХХ ст. у словотворі було вироблено поняття термінологічну базу, визначено власні одиниці дослідження, що й дало наукові підстави для кваліфікації його як розділу мовознавства.

Паралельно з усталенням термінологічної бази тривав процес систематизації словотвірних явищ, вироблення прескриптивної норми. Граматики демонструють її динаміку, що виразно простежується переважно в переорієнтаціях словотвірного потенціалу.

У «Курсі...» у розділі «Словотвір» проаналізовано поширення окремих афіксів у різних семантичних групах: «В іменниках — назвах людей за спеціальністю, професією, родом діяльності відчутно переважали українські продуктивні моделі з суфіксами **-ник**, **-івник**, **-альник**, **-ільник**. Слова з суфіксами **-чик**, **-щик**, **-вщик** подавалися як можливі варіантні форми. Наприклад, серед переліку зазначених назв знаходимо: *газівник*, *фрезерувальник*, *топільник*, *доменник* і *доменик*, *турбінник* і *турбіник*, *формувальник* і *формівщик*, *мартенник* і *мартенівщик*»³¹.

Так само подано матеріал про творення іменників за спеціальністю, професією чи родом діяльності жіночого роду: «Для утворення назв жіночого роду в цій групі іменників звичайно виступає суфікс **-к-**, приєднуваний до форми чоловічого роду, або **-ниця**, **-івниця**, **-альниця**, **-ільниця**, **-чиця**, **-щиця**, **-вщиця**,

²⁷ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови.— К., 1999.— С. 182 (далі — ГУМ).

²⁸ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 42.

²⁹ Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови.— К., 1973.— С. 7; Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотвірних одиниць.— К., 1990.— 156 с.; Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір.— Івано-Франківськ, 1995.— 208 с.; Городенська К. Г. Словотвірна структура слова.— К., 1981.— 199 с.

³⁰ Українська мова. Енциклопедія.— С. 44.

³¹ «Курс...».— С. 349.

відповідно до **-ник, -івник, -альник, -ільник, -чик, -щик, -щик** у чоловічому роді: *робітниця, фрезерувальниця, формівниця*»³². Прикладів із суфіксами **-чик, -щик, -щик** немає взагалі в «Сучасній українській літературній мові» (1969): «Для означення осіб за характером діяльності суфікс **-ик** виступає часто в сполученні з суфіксами **-н-, -ін-н-, -аль-н-, -иль-н-, -іль-н-, -ч-**: *газівник, рахівник, в'язальник, штампувальник, мастильник*»³³. Відсутні форми на **-щик, -щик** і в «Орфографічному словнику української мови» (1975)³⁴. Про їх несприйняття прескриптивною нормою свідчить і Словник української мови³⁵. Більшість іменників подано лише із суфіксами **-ник, -івник**: *газівник* (СУМ, 1), *турбівник* (СУМ, X), *формувальник* (там же), *фрезерувальник* (там же). Окремі назви осіб за професією ввійшли як варіантні форми: *доменник* — *доменщик* (СУМ, II).

Такий важкий і тривалий час входження в літературну мову названих форм свідчить про їх штучний характер, невідповідність законам мовної системи. Про це зазначали дослідники вже в 80-ті роки ХХ ст.: «Вибір суфікса **-щик / -чик** у сучасній українській мові взагалі не залежить від семантичного контексту дієслів, тому що він виступає здебільшого в іменниках, запозичених з російської мови»³⁶. Інші зауважували, що поява іменників цього типу в пам'ятках української мови відзначається лише з ХІІІ ст. у вигляді запозичень з російської мови»³⁷.

У ССУЛМ зазначено: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом **-щик (-чик)**], він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень — за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті. У деяких випадках звукова оболонка слів на **-щик (-чик)** залишається близькою до російської паралелі, часто відсутнє природне чергування **о / і** (*закройщик, наборщик*)»³⁸. На думку авторів, для утворення таких дериватів в українській мові є суфікс **-ник**: *переносник, прохідник, здирник*. Тому при збігові лексико-словотвірного значення таких синонімів літературна мова, як правило, віддає перевагу дериватові з **-ник**, у інших випадках спостерігається закріплення різних значень за різними утвореннями (*холодильник* — апарат, *холодильщик* — працівник відповідної галузі промисловості; *паяльник* — апарат, пристрій, *паяльщик* — той, хто паяє)³⁹.

Згодом вплив російської мови, який позначився на науковому, офіційно-діловому і публіцистичному стилях, засвідчили грамматики і словники. Визначальною в наступних виданнях лінгводидактичної літератури стала незаперечна тенденція дескриптивної норми, яка найбільше піддається екстралінгвальним чинникам. Продуктивним типом названо творення іменників із суфіксом **-щик / -чик**, які передають значення особи як виконавця дії (*гонщик, наборщик, наладчик, розпорядчик*), носія процесуальної ознаки (*забастовщик, зломщик, підтасовщик*) в «Украинской грамматике»⁴⁰. Про закріплення їх у вжитку свідчить фіксація в «Орфографічному словнику української мови»⁴¹,

³² Там же.— С. 350.

³³ СУЛМ.— С. 40–41.

³⁴ Орфографічний словник української мови.— К., 1975 (далі — ОС-75).

³⁵ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980 (далі — СУМ).

³⁶ ГУМ.— С. 9.

³⁷ Токар В. П. З історії суфікса **-щик (-чик)** в українській мові // Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту : 3б. наук. праць іст.-філол. наук, 1958.— Т. 64. Вип. 15.— С. 84.

³⁸ ССУЛМ.— С. 62.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Украинская грамматика...— С. 182.

⁴¹ Орфографічний словник української мови.— К., 1994 (далі — ОС-94).

наприклад: *гонщик, наладчик*, а також варіантні форми — *доменник* — *доменщик*⁴².

Екстралінгвальні чинники і тенденції мовної практики вплинули на фіксацію в лінгводидактичних текстах «іменників із суфіксом **-ш-**, що означають дружину особи, яка займає певне службове становище: *директорша, офіцерша, генеральша*»⁴³. Проте їхній розмовний характер все ж не знівелювався у всі наступні десятиліття розвитку літературної мови. Про це свідчить ремарка розм. у СУМ та відсутність рекомендацій щодо їхніх функціональних можливостей в інших граматиках.

Прескриптивною нормою стають у 70-ті роки ХХ ст. суфіксальні утворення назв людей жіночого роду за професією з суфіксом **-к-**: «Суфікс **-к-** уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі або вживається замість нього: *шахтарка, лікарка, відвідувачка, редакторка...*»⁴⁴.

У «Курсі сучасної української літературної мови» зазначено: «У більшості випадків для назв осіб жіночого роду., особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду, напр.: *професор, директор, інспектор, друкар*»⁴⁵. Іменникові утворення жіночого роду із суфіксом **-к-**, як-от *організаторка, провокаторка, засідателька*, кваліфіковано як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові»⁴⁶. Цитованою в багатьох українських граматиках була думка Є. Куриловича про те, що для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Далеко не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю⁴⁷. Про активне входження їх у вжиток та функціональні можливості свідчить фіксація в усіх виданнях «Орфографічного словника», а також у «Словотворі сучасної української літературної мови»: «Суфікс **-к-а** надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами **-ар** / **-яр** (*бібліотекарка, малярка*), **-ач** / **-яч** (*позивачка, спостерігачка*), **-тель** (*визволителька*), **-атор** / **-ятор**, **-итор** (*агітаторка, імпровізаторка*), **-ер** / **-ор**, **-тор**, **-онер** (*тренерка, дикторка*), **-ант** / **-янт**, **-ент** (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), **-ат** (*адресатка, делегатка*), **-ир** (*касирка*), **-ал** (*провінціалка, професіоналка*) та ін.»⁴⁸. Частота вживання в усіх стилях літературної мови в 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст. впливає на зниження стилістичної маркованості іменників жіночого роду із суфіксами **-к-**, а в окремих випадках — і до повної її нівеляції, пор.: *дисертантка, пасажирка, бібліотекарка*. Це ще одне підтвердження тези про можливу невідповідність дескриптивної і прескриптивної норм. Прескриптивна норма не завжди встигає відбивати тенденції дескриптивної норми.

У шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст. простежувалася тенденція розмежування віддієслівних іменників із суфіксами **-ування**, **-ован-**

⁴² Там же.

⁴³ СУЛМ.— С. 42.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Курс...— С. 351.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике.— М., 1962.— С. 116.

⁴⁸ ССУЛМ.— С. 95–96.

ня. Морф **-ування** рекомендовано було вживати виключно на позначення процесу дії, **-овання** — тільки з предметним значенням⁴⁹. Проте, як зазначають автори «Курсу сучасної української літературної мови», «на практиці таке розмежування не прищепилось, і лише в окремих випадках **-овання**, дійсно, використовується виключно з предметним значенням, але одночасно **-ування** виступає в обох значеннях, напр.: *угруп[у]вання* — збірне предметне значення, *угрупув[у]ня* — з тим самим значенням, але в основному на означення процесу дії; з тим же розмежуванням: *ришт[у]вання* і *риштув[у]ня*, *устатк[у]вання* і *устаткув[у]ня*»⁵⁰. Проте, як засвідчує лексикографічна і граматична практика, з часом один з варіантів зник, або вони стилістично розподіbiliся. Орфографічні словники (1975, 1994, 2008 років) фіксують лише *угруповання*. Цей варіант зафіксовано в СУМ. Слова *устаткування*, *устаткування* наявні в словниках ОС-75, ОС-94, але СУМ варіант *устаткування* подає з ремаркою «рідковживане», а в реєстрі Орфографічного словника 2008 р. його немає. Окремі варіантні форми, наприклад *риштовання* — *риштування*, функціонують як дублети і в сучасній українській мові (СУМ, Х; ОС-08). У ССУЛМ зазначено: «Хоча деривати з морфом **-овання** справді набули в основному предметного значення (*риштовання*, *угруповання*, *устаткування*), відповідні утворення на **-ування** звичайно поєднують у собі обидва значення — процесуальне і предметне»⁵¹.

У СУЛМ зроблено акцент на диференціації віддієслівних дериватів із суфіксами **-енн-**, **-уванн-**: «Суфікси **-ен'н'-** і **-ув-ан'н'-** часто використовуються для розрізнення видових ознак: перший означає доконаний вид, другий — недоконаний: *оточення*, *оточування*, *зменшення* — *зменшування*»⁵²; «... яким би засобом не здійснювалась видова кореляція дієслівних основ, іменники, утворені за моделлю «До + ння, ття» зберігають видові показники і утворюють ряди паралельних відвидових утворень»⁵³. Таку тенденцію спостерігаємо і в сучасній мовній практиці.

На прикладі лінгводидактичних видань можна простежити наповнення українського словника іменниками, утвореними за допомогою іншомовних префіксів. У «Курсі...» зазначено, що «з запозичених префіксів у іменників досить широко вживаний префікс **анти-**: *антипатія*, *антисептика*, *антитеза*; менш вживаний — **контр-**: *контрреволюція*, *контрпропозиція*; зовсім рідко — **архі-**: *архітектоніка*, *архіплут*»⁵⁴.

Майже незмінними залишаються рекомендації щодо вживання іменників з іншомовними префіксами і в СУЛМ: «Спільними для іменників і прикметників є запозичені префікси, що вживаються переважно в словах іншомовного походження: **анти-**, **контр-**, **ультра-**, **архі-**»⁵⁵.

У ССУЛМ цей перелік суттєво розширився. Продуктивними було названо моделі з префіксами **анти-**, **архі-**, **де-/дез-**, **віце-**, **дис-**, **екс-**, **екстра-**, **контр-**, **обер-**, **про-**, **прото-**, **ре-**, **суб-**, **супер-**, **ультра-** (напр.: *декомпресія*, *дезорганізація*, *віце-консул*, *дискваліфікація*, *екс-прем'єр*, *обер-прокурор*, *прототип*, *реорганізація*, *субпродукт*); префіксоїдами **аван-**, **авто-**, **агро-**, **аеро-**, **бі-**, **біо-**, **ендо-**, **ізо-**, **інтра-**, **мега-**, **мікро-**, **макро-**, **максі-**, **міні-**, **нео-**, **пан-**, **полі-**, **псевдо-** (напр.: *аванложа*, *автовокзал*, *агроділення*, *аероклуб*, *біквадрат*, *біохімія*, *ізо-*

⁴⁹ Курс...— С. 359.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ ССУЛМ.— С. 70.

⁵² СУЛМ.—С. 39.

⁵³ Морфологічна будова сучасної української мови.— К., 1975.— С. 42.

⁵⁴ Курс...— С. 366–367.

⁵⁵ СУЛМ.— С. 36.

гласа, мікроаналіз, панісламизм, псевдокласицизм)⁵⁶. В останні десятиліття спостерігаємо більшу активізацію префіксальних іншомовних іменників.

Суттєво поповнилася українська дериваційна система за рахунок розвитку власного потенціалу. У «Курсі...» було зауважено, що «кількість і продуктивність чисто іменникових префіксів дуже обмежені. Це похідні з префіксами: **на-, пра-, су-, при-, без-, безо-, перед-, межі-**»⁵⁷. Не поповнився цей ряд і у виданні СУЛМ. У ССУЛМ виразно відбито розвиток словотвірної системи: «Значна частина префіксів, уживаних у сучасній мові для творення нових слів, співвідносна з прийменниками і розвинулася на їх основі. До них належать **без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-**»⁵⁸. «Українська граматика» до цього переліку додає ще префікси **спів-, не-**: *співавтор, співвласник, неправда, непорядок*⁵⁹.

Словотвірна норма прикметників від 50-х років ХХ ст. і до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Це була розвинена дериваційна система, що забезпечувала функціонування прикметникових похідних і з нейтральним, і з загальним значенням суб'єктивно-експресивної оцінки.

Екстралінгвальні чинники позначилися на поширенні окремих російськомовних моделей. Це були переважно варіантні форми до усталених в українській мові зразків. Так, спостерігаємо зміну функціонально-стилістичних особливостей відносних прикметників із суфіксом **-н-**, які містять сему 'відношення до місця або простору': *річний, лісний*. У «Курсі...» зазначено, що ці прикметники «безпосередньо пов'язані з *річкою, лісом*, на відміну від *лісовий, річковий*, що означає лише певне відношення до *лісу, річки* (пор. *лісний масив* і *лісова пісня, річна вода* і *річковий транспорт*)»⁶⁰. У наступних виданнях граматик і в словниках такої диференціації немає. Так, серед наведених прикладів у СУЛМ подано без жодних коментарів слово *лісний*, а *річний* — як похідне від *ріка* і від *рік*⁶¹. ССУЛМ фіксує слово *річний* як відносний прикметник із семою 'відношення до часу'⁶². *Річний* — *річковий*, *лісний* — *лісовий* увійшли до реєстрів ОС-75, ОС-94, ОС-08 та СУМ. Останній подає *річний* із значенням «той, що стосується до року». Можливий варіант із семантикою «те саме, що *річковий*», але з позначкою «рідковживане». Як рівнозначні варіанти тут подано похідні *лісний* — *лісовий*, пор.: *лісний* — «те саме, що *лісовий*». Як паралельні різноморфемні похідні, ідентичні за значенням, вони наведені в монографії О. К. Безпояско, К. Г. Городенської «Морфеміка української мови»⁶³. Сучасна мовна практика демонструє тенденцію до їх диференціації (*річний* — як часова ознака і *річковий* — той, що стосується до річки). На периферії мовного вжитку перебуває похідне слово *лісний*. Зафіксувати це є завданням сучасної лінгводидактики та лексикографії.

Як можливий нормативний варіант у ССУЛМ рекомендовано прикметник *зимний* — дублетну форму прикметника *зимовий* «у межах похідних із суфіксом **-н-**, значеннєвий план яких конкретизується просторовою або часовою семантикою твірних основ»⁶⁴. Така форма була надлишковою, про що свідчить відсутність її в зазначених орфографічних словниках і позначка розм. в СУМ.

⁵⁶ ССУЛМ.— С. 241.

⁵⁷ Курс...— С. 366.

⁵⁸ ССУЛМ.— С. 234.

⁵⁹ УГ.— С. 199.

⁶⁰ Курс...— С. 371.

⁶¹ СУЛМ.— С. 203.

⁶² ССУЛМ.— С. 147.

⁶³ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови.— К., 1987.— С. 142.

⁶⁴ ССУЛМ.— С. 147.

В останні десятиліття простежується тенденція до розширення функціональних можливостей прикметникового суфікса **-ов-**.

У «Курсі...», СУЛМ, УГ тощо зазначено, що цей формант бере участь в утворенні відносних прикметників на означення відношення до матеріалу або простору і часу⁶⁵. М. А. Жовтобрюх зазначав, що для девербативних за походженням іменників жіночого роду — назв дій, сформованих за участю суфікса **-к-** (*пересадка*), а також іменників жіночого роду на **-иц(я)** (*дільниця*), характерним є творення прикметникових похідних із суфіксом **-н-**⁶⁶. Сучасні лексикографічні видання демонструють певну переорієнтацію мовної норми, наприклад УОС фіксує від іменника *виставка* прикметник *виставковий*, а не *виставочний*.

Процес розширення словотвірних можливостей суфікса **-ов-** помітний у вживанні синонімів до похідних, утворених за допомогою суфікса **-н-**: *аеропортовий, оперовий, полюсовий*. Як показує лінгводидактична література і лексикографічні видання, такі форми не усталилися в літературній мові.

Не закріпилася поширена в 50-ті роки ХХ ст. аналітична форма творення найвищого ступеня порівняння прикметників, «утворювана додаванням слова **самий** до форми першого ступеня (*самий ранній*) або, зрідка для підсилення, до звичайної форми найвищого ступеня (*самий найкращий*)»⁶⁷. Така тенденція була підкріплена ще й традицією вживання в художній літературі: «У саму глуху північ» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Я сама знайду тобі дівчину, *саму найкращу* на всьому світі, *саму роботящу*» (М. Старицький), «... *самий розумний чоловік*» (Марко Вовчок), «Невесела думка засмутила голову Якимову серед *самої веселої* гульні з хлопцями» (І. Нечуй-Левицький), «Серед моря *самих дивовижних* поголосок... годі було орієнтуватися» (М. Коцюбинський).

Усі наступні академічні граматики⁶⁸ не називають серед можливих типів творення найвищого ступеня прикметника аналітичну форму зі словом *самий*. Не фіксує їх і сучасна прескриптивна норма.

Лексико-граматична категорія активних дієприкметників на **-чий** була об'єктом лінгвістичних дискусій в усі періоди розвитку літературної мови. Їх поява датується ще XIII–XIV ст. Мають вони традицію вживання в книжній мові⁶⁹. Проте часто такі форми сприймаються як штучні утворення, тому вони іноді викликають категоричні заперечення. А. Ю. Кримський ще 1901 р. пророкував активним дієприкметникам в українській мові загибель⁷⁰, О. Синявський писав, що колишні дієприкметники на **-чий** в українській мові зникли⁷¹. Категорично виступала проти вживання таких дієприкметників і О. Курило⁷².

У другій половині ХХ ст. граматики української мови послідовно і беззаперечно аналізують активні дієприкметники на **-чий** як нормативне явище. Наприклад: «Ці дієприкметники досить широко вживані, коли в них дієслівні ознаки поступаються перед означенням характерної, ніби органічної ознаки предмета, тобто коли дієприкметник наближається до звичайних прикметників, не порвавши ще зв'язку з дієсловом: *наступаючий день* (П. Тичина), *конаюча надія* розширила її великі темні очі (Леся Українка), *плазуюча гадюка, стікаючі*

⁶⁵ Курс...— С. 372; СУЛМ.— С. 204; УГ.— С. 213.

⁶⁶ Жовтобрюх М. А. Мова української преси.— К., 1963.— С. 262–263.

⁶⁷ Курс...— С. 380.

⁶⁸ Курс...; ССУЛМ; УГ; ГУМ; ТМ.

⁶⁹ Жовтобрюх М. А. Знач. праця.— С. 93.

⁷⁰ Кримський А. Про нашу літературну мову // Літературно-науковий вісник.— Л., 1901.— Річ. 4. Т. 16.— С. 42.

⁷¹ Синявський О. Норми української літературної мови.— К., 1931.— С. 83.

⁷² Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови.— 2-е вид.— К., 1925.— С. 9.

води (М. Коцюбинський), *проймаючий* зойк (І. Франко)...»⁷³; «Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу, приймаючи варіант суфікса основи, властивий 3-ій особі множини. До основи теперішнього часу додається дієприкметниковий суфікс **-ч-** (*абсорбуючий, бажуючий, діючий, ведучий*)»⁷⁴. Проте деякі мовознавці зазначали, що «дієприкметники на **-чий** в українській мові — явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках»⁷⁵. Переважно такі форми є штучними утвореннями. Крім того, у багатьох дієприкметниках наявне немилозвучне нагромадження глухих шиплячих — **щ + ч**, повторення **ч**, наприклад: *регочучий, розбецуючий* тощо⁷⁶. Але не можна заперечити таких слів, як *діючий*, — інших відповідників немає.

Практика лінгводидактичних текстів і лексикографічних видань засвідчує активний розвиток і словотвірної термінології, і словотвірної системи української мови в другій половині XX — початку XXI ст. Словотвірні мовні явища було систематизовано й унормовано. В усі роки цього періоду, незважаючи на екстралінгвальні чинники (зокрема необґрунтоване поширення зразків російської мови), мовознавці академічних установ працювали на утвердження літературних норм української мови.

Т. А. KOTS

THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN WORD-BUILDING AND THE DYNAMICS OF WORD-BUILDING NORM

The author analyzes the formation of Ukrainian word-building and dynamics of word-building norm. The main changes of word-building in linguistic and didactic literature are generalized as well.

Key words: word-building, word-building affix, linguistic norm, codification.

⁷³ Курс...— С. 419.

⁷⁴ СУЛМ.— С. 409.

⁷⁵ Морфологічна будова...— С. 175.

⁷⁶ Там же.

АРХАЇЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ ЗАКАРПАТТЯ Й РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО СЛОВНИКА

Статтю присвячено оцінці потенційних можливостей архаїчної лексики українських діалектів Закарпаття в аспекті реконструкції праслов'янського словника. На підставі вибіркового етимологічного аналізу архаїчних діалектизмів українських говірок закарпатського ареалу виділено вузькі лексичні ізоглоси, які поєднують його словник зі словником окремих західно- та південнослов'янських мов, обґрунтовано необхідність створення регіонального етимологічного словника й визначено місце в ньому реліктової лексики карпатських слов'ян.

К л ю ч о в і с л о в а : етимологія, праслов'янський, дериват, реконструкція, діалект, ареал.

У галузі реконструкції праслов'янського мовного стану за останні сорок років зроблено чимало: реконструйовано й встановлено генезис та еволюцію граматичних (іменних і дієслівних) і фонетичних парадигм, словотвірних гнізд, схарактеризовано морфонологічні та словотвірні моделі, відновлено елементи синтаксису й фразеології. Колосальних зусиль докладено для реконструкції лексичного складу праслов'янської мови, виділенню в ньому спільнослов'янських і діалектних, інноваційних і архаїчних утворень, слов'янсько-неслов'янських лексичних ізоглос, які характеризували відношення протослов'янських діалектів і діалектів інших індоєвропейців у добу, що передувала виокремленню самостійних давніх індоєвропейських мов, та ізоглос, що визначають давні ареальні контакти праслов'ян з кельтами, германцями, іранцями, італійцями та ін. у найдавніший період існування окремих індоєвропейських мов.

Для досягнення всіх цих результатів проведено велику підготовчу роботу, для чого залучалися всі доступні дослідникам лексичні матеріали. Зрозуміло, що будь-яке дослідження в галузі мовної реконструкції залежить від кількості матеріалу, тому введення в обіг нових фактів часто доповнює, збагачує фактами картину мовної ситуації, яку раніше лише окреслювали, або вносить суттєві корективи в усталені погляди на різні проблеми. І навіть при таких солідних здобутках, які має слов'янське мовознавство в галузі вивчення праслов'янського мовного стану, праслов'янська лексична спадщина багатьох слов'янських ідіомів ще або не дістала етимологічного опису взагалі, або ж дістала його лише фрагментарно.

До таких слов'янських ідіомів належать українські говірки Закарпаття, лексичні ресурси яких, незважаючи на використаний в етимологічній літературі та ЕССЯ¹ солідний матеріал з місцевої (закарпатської) діалектної лексики (у тому числі матеріали дипломних робіт, дисертаційних праць з української діалектології, зібрання діалектної лексики І. Верхратського, СГУ), досі належним чином

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

не враховано. Це зумовлено об'єктивними причинами, серед яких — відсутність у багатьох дослідників доступу до нових матеріалів польових експедицій з української діалектології та відсутність нових словників карпатської діалектної (апелятивної, ономастичної) лексики. Щоправда, друга причина нині постає вже не настільки гостро, оскільки останнім часом все-таки з'явилися словники окремих українських говірок закарпатського (і не тільки) ареалу, які постачають нові лексичні матеріали для реконструкції праслов'янського шару в місцевому діалектному словнику й осмислення ролі українських діалектів Закарпаття в історії формування слов'янських (і неслов'янських) мов карпатського ареалу, їхнього місця в праслов'янському діалектному просторі. Важливість лексики українських говірок Закарпаття (і карпатської діалектної зони взагалі) для вивчення праслов'янської спадщини слов'янських мов визначається її реконструктивними можливостями.

1. Передусім слід виділити закарпатські діалектизми, які розширюють наші уявлення про ареал групи праслов'янських лексем. Ідеться про те, що для ряду архаїчних слов'янських слів, які до цього часу відзначалися лише в одній чи кількох мовах західно- та/або південнослов'янської груп, насправді існують буквальні чи близькі східнослов'янські відповідники. Реєструються вони саме в українських діалектах Закарпаття. Тобто лексика цих діалектів фактично виступає єдиним свідченням того, що наведена нижче група слів здавна функціонувала у словнику слов'янських ідіомів східної частини Славії:

букодърка «зяблик *Fringilla coccinea* L.» (Верхратський 1902, 228) ~ луж. *Bukodry* — топонім, зіставлений зі слов'ян. **dъrati* «здирати»² < **buko-dъra* ~ **bukъ* «назва дерева»;

гѡргѡл'і «горби на плечах» (Виноградів, р-н; Лизанець, 16) < **gъrgol'a* ~ (з іншим суфіксальним вокалізмом) болг. *гръгѡля* «гарбуз», *гръгѡливый* «горбатий» (у словнику Герова), макед. *гргулав* «горбатий», рос. діал. кубан. *гургѡля* «гуля, наріст на тілі» < **gъrgul'a* (ЕССЯ, 7, 209);

гѡргѡ'ка «гортань» (Виноградів, р-н; Лизанець, 19) — українська карпатська паралель до форм, засвідчених у слов'янських діалектах балканського ареалу, пор. болг. діал. *къркач* (у виразі *нося на к.* «несу на плечах і верхній частині спини»), макед. *кркач* (у виразі *носи к.* «тягне (несе) на спині»), серб., хорв. *кркача* «спина, горб» < **kъrkašъ*, **kъrkaša* (ЕСУМ, 3, 26: південнослов'янські лексеми зіставлено з укр. закарп. *гупрѡшї* «плечі, шия, спина», яке ілюструє дериват від **kъrkъ* «шия» з іншим суфіксом). Українські говірки Карпат зберігають ще одне похідне від **kъrkъ*, а саме — **kъrkan-*, збережене в складі основи буков. *горѡлка* «горло, горлянка» (СлБГ, 85), де також спостерігається регулярна для багатьох ідіомів цього ареалу зміна етимологічного *к* (**k*) > *г*. Варто відзначити, що закарпатський діалектний словник консервує не лише похідні від **kъrkъ*, але й власне український рефлекс твірної основи, пор. *гѡргѡ* «плечі, спина» (Жегуц, Піпаш, 44; укр. *кѡрки* у виразі *на всі корки лаяти* «сильно, щосили») в ЕСУМ, 3, 26 тлумачиться як запозичення з рос. мови, де воно також пов'язане з *кѡрки* «плечі» < **kъrkъ*;

зѡдѡати, -ю «ударяти» (Бевка, 65) — вторинна форма щодо **з-депати* ~ серб., хорв. діал. *děpati, dēpāt* «ударяти, бити», болг. діал. *дѡвѡм* «сильно вдариати», «копати» < **depati, *depaŕq* (SP, III, 37). Імовірно, сюди ж похідне укр. діал. *дѡють* «удар» (*дати динтю* «побити»), яке зіставляють із серб., хорв. *děniti* «ударяти» (ЕСУМ, 2, 74: «неясне»);

² Eichler E. Ergebnisse der Namengeographie im altsorbischen Sprachgebiet // Materialien zum slawischen onomastischen Atlas. — Berlin, 1964. — P. 53.

ужг. *косте"р'ѡа* «вид трави»³ ~ серб. діал. *кòстрава* «рослина *Setaria verticillata*», слц. *kostrava* «вид дикорослої трави *Festuca ovina*; *F. pratensis*» < **kostrava* (ЕССЯ, 11, 160: без укр. прикладів);

милорад «охоче» (в українських говірках Східної Словаччини; СМДС, 583) ~ болг. *милорѡ* «сентиментальний», серб. *Мѡлорѡд* — антропонім < **miloradъ* (ЕССЯ, 19, 38);

нав, -а (фолькл.) «рай» (с. Ворочево Перечин. р-ну; ОАІУМ) ~ ст.-ч. *náv, -i* «могила, потойбічний світ, пекло», «царство мертвих, пекло», слц. *náva* рідк. «потойбічний світ» < **navъ*, серб., хорв. *navje* «царство мертвих» та ін. < **navъje* (ЕССЯ, 24, 50: укр. матеріал тут відсутній), пор. ще з іншим значенням укр. діал. *нав* «домовина, труна» (ЕСУМ, 4, 17: [нѡка]);

нѡука «благодіяння, добродіяння» (Бевка, 91), буков. *нѡруч* «на підтримку» (ЕСУМ, 5, 137: до **rqka*) ~ серб., хорв. *нѡука* «замовлення, доручення» та ін. < **narōka* (ЕССЯ, 23, 18: лише південно- та західнослов'янський матеріал);

опчан (орѡан) «громадянин» (UNVS, 317) ~ слн. *občān* «член общини», ч. *občan* «мешканець поселення; громадянин», слц. діал. *oršān* «член общини» < **obyčjanъ* (ЕССЯ, 31, 162) та ін. І прикладів такого типу вистачає: за попередніми підрахунками, з огляду на доступний нам лексичний матеріал зазначеного ареалу, їх близько ста.

2. Так само лексика українських говірок Закарпаття заповнює лакуни в статтях ЕССЯ, зокрема в тих, де прототипи реконструйовано на лексичному матеріалі окремих мов західно-, південнослов'янської груп та російської (інколи — білоруської) мови (в деяких випадках близькі форми представлені давньоруськими пам'ятками), а український матеріал відсутній:

двѡчик «розколота надвоє колода» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 46), *дванч'ѡк* «кирка-мотика», *дванч'ѡтий* «розсохатий, вила з двома ріжками» (Виноградів. р-н; Лизанець, 21) < **d(ъ)vanъсь* — демінутив до **d(ъ)va-n-*, тобто до суфіксального похідного від **d(ъ)va* «два», у зв'язку з чим пор. варіантне **d(ъ)věnъky*, відновлене на базі болг. стар. *двенки* «двоє, дві» (ЕССЯ, 5, 188). Однак названий українсько-болгарський збіг не вичерпує питання про давню географію **d(ъ)vanъсь*, **d(ъ)věnъky*, оскільки подібне утворення (**dvāni* — двоїна) колись існувало на периферії російського діалектного простору. Зникнувши в російському словнику, воно певний час функціонувало як слов'янський субстратний елемент у мерянській мові (мер. **beŋ* — sing., **bānək* — plur.), звідки (вже видозмінене формально) було вторинно запозичене в місцеві російські говірки у формі *бени* (*бяньки*) «дворогі (переважно дерев'яні) вила»⁴. Щоправда, рос. діал. *бени* (*бяньки*) так само можна розглядати як результат місцевої еволюції власне російських рефлексів **d(ъ)věni*, **d(ъ)věnъky*, пояснюючи зміну початкової сполуки **дв-* > *б-* умовами слов'янського мовлення, закономірностями слов'янської фонетики, пор. ще префіксальне влуж. *z-běhač* «піднімати» < **dvigati*, а також випадки зміни *дв-* > *б-* у середині слова⁵.

³ Наведено за: Чучка П. П. Українські говірки околиці Ужгорода (фонетика і морфологія) : Дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 1958. — С. 324.

⁴ Про відновлення слов'ян. **dvāni* та мерянських форм див.: Ткаченко О. Б. Славянские заимствования в неславянских языках как источник древнейших славянских реконструкций // Х Міжнар. з'їзд славістів (Софія, вересень 1988 р.). Слов'янське мовознавство : Доповіді. — К., 1988. — С. 47.

⁵ Докладніше про ці випадки див.: Трубачев О. Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике // Этимология. 1970. — М., 1972. — С. 5–8.

д^бнути «кинути, побороти» (Виноградів. р-н; Лизанець, 21) < **děbnŭti* ~ ч. *děbatì* «бити, хлестати», рос. діал. пск. дяб^бль «ламати» < **děbatì* (ЕССЯ, 4, 225). Семантика цієї групи слів має спільний елемент (поняття різкої дії, руху), який, разом із формальними ознаками, дає підстави для їх етимологічного ото-тоження;

гоїло «вазелін, масть» (Бевка 48) ~ кашуб. *g'ojidło* «мазь для рани» (Sychta, I, 337), які відсутні серед рефлексів **gojidlo*, поданих в ЕССЯ (6, 195: лише ч. та друг., рос.-цсл., а також (похідні) болг. і слн. репрезентанти);

инуда «в іншому місці»⁶ ~ хорв. *inuda* «т. с.», ч. *jinudy* «в інший бік» та ін. < **jьnŭdy* / **jьnŭdu* (ЕССЯ, 8, 233);

мата «ріжки, матка в колоску жита» (територія Східної Словаччини; Горбач 1973, 44) ~ болг. діал. *мата* «мати» та ін. < **mata* I (ЕССЯ, 17, 233: лише болг., словін. та рос. діал. рефлeksi);

на^бно «напам'ять» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 114) < **naustьno* — дериват від реконструйованих в ЕССЯ (23, 199) **naustь* / **naustь* (зі східнослов'янських рефлексів тут фігурують тільки давньоруські);

ни^бк^бний «некрасивий, негарний»⁷ ~ **obkazьnъ(jь)*, пор. п. *okázny* «чудовий, розкішний», «милий, приємний» та ін. (ЕССЯ, 27, 109: лише п. діал., рос. діал.; з-поміж рефлексів твірних **obkazь* / **obkaza* (с. 108) українські також відсутні).

ч^бти «глядати, вижидати, убиватися, старатися, журитися (за чим)» (Верх-ратський 1899, 270: зіставлене зі ст.-сл. *члгати* «сподіватися; чекати») < **čajati* (ЕССЯ, 4, 10–11: ст.-сл., болг., схв., слн., ч., друг. та рос. матеріал) та ін.

3. Окремим питанням постає процедура виявлення й етимологічної характеристики лексичних збігів у кількох дистантних ареалах, тобто віддалених діалектних ареалах, які не мають спільних кордонів, тому наявність у їхніх межах спільних утворень архаїчного вигляду не може вважатися результатом запозичення чи наслідком взаємодії цих ареалів протягом історичної доби. У зв'язку з цим, по-перше, вважаємо за необхідне звернути увагу на вузькі лексико-фразеологічні ізоглоси, репрезентовані лексиконом українських говірок Закарпаття та російським діалектним словником: *берез^бве м^бло* «бійка в дитинстві» (Бевка, 33) ~ рос. *дать берёзовой каши* «відлущувати (про дітей)», *вест^бъ* «щастити» (Жегуц, Піпаш, 30) ~ рос. (безособ.) *везёт* «щастить, таланить», *замол^бжусь^б* «захмарюється» (там же, 59) ~ рос. діал. *замол^бживать* «захмарюватися» (ЕСУМ, 3, 503: [молод^бтися]); укр. **замоложувати* тут подане як реально не засвідчене, *чепір^бти* «киво йти» (Жегуц, Піпаш, 160) ~ рос. діал. акмол. *пер^бд^бль* «перемотувати» (з етимомом **pyrd-* «заплітати, звивати (> мотати)»; див. далі), гуц. *шкреміт^б* «відпадки з мосяжі, які полишаються по виробленню циточок, бобріків, копитців по усипанню хрестів і т. ін. та по спилюванню короставок» (Шухевич, 285), *ошкрем^блок* «мале дитя (зневажливе)» (Жегуц, Піпаш, 106) ~ рос. діал. псков., твер. *шкреметка* «черепок», *оскреметка* «т. с.» < *(s)*kremetьka*⁸. Значення цієї групи лексем засвідчує філіацію первісного «дрібниця, дрібний уламок, частка».

⁶ Наведено за: Дезде Л. Очерки по истории закарпатских говоров.— Будапешт, 1967.— С. 138.

⁷ Лексему наведено за: Німчук В. В. Словотвір іменних частин мови в Закарпатських верхньонадбужавських говірках : Дис. ... канд. філол. наук. — Ужгород, 1962. — С. 316.

⁸ Детальніше про етимологію рос. лексем див.: Петлева И. П. Этимологические заметки: рус. диал. *шкритка* — праслав. *(s)*kriti* // Общеславянский лингвистический атлас. 1980. — М., 1982. — С. 288–289; Петлева И. П. Этимологические заметки по славянской лексике. IV //

Завершує цей список давніх карпатоукраїнсько-російських збігів річкова назва *Machaluncha*, 1243 р., *Machalmicha*, 1282 р. (суч. Мочілка; л. Латориці л. Бодрогу п. Тиси; СГУ, 377). Найімовірніше тлумачення *Machaluncha* як спотвореного в угорському мовленні давнього східнослов'янського **moče-lęga* (збережене в рос. діал. *мочелда* «сира, низька місцевість на сіножаті»; СРГК, 3, 266)⁹, де перший компонент — основа дієслова **močiti*, а другий ~ **lęga* I (: словін. *lęga* «низина», друс. *ляга* «низьке сире місце», рос. діал. *лда* «болотисте місце, грузьке місце; болото»; ЭССЯ, 15, 52–53). Найдавніша фіксація гідроніма в документах припадає на період, коли східнослов'янські діалекти практично втратили ринезматичну вимову відповідних голосних. Проте комбінація графем *un* у гідронімі, без сумніву, передає голосний з носовою артикуляцією, що вказує на значно глибшу хронологію назви, яка сягає періоду, коли в давньоруських діалектах ще активно вживалися фонemi такого типу. Отже, носовий голосний зберігся в лексемі завдяки її консервації в умовах мадярського мовного середовища.

Такі збіги навряд чи вказують на перенесення реліктової лексики на нові території під час руху слов'ян усередині зони, яку нині умовно характеризують як східну частину Славії: одразу виникають сумніви щодо реальності колонізації сучасних російських земель з території Закарпаття. Наявність подібних ізоглос логічно пояснювати збереженням у різних частинах східнослов'янського ареалу лексичної спадщини, спільної для групи праслов'янських діалектів. Ці діалекти колись входили до однієї контактної зони (на тій території, де слов'яни сформувалися як етнос, чи на тій, з якої почалося освоєння ними певних частин території сучасних України та Росії), локалізувати яку можна лише за умови проведення спеціального дослідження, що вимагає попередньої підготовчої роботи.

На особливу увагу заслуговують вузькі лексичні ізоглоси, що поєднують українські говірки Закарпаття та діалекти Сербії¹⁰ (зрідка — Хорватії чи Македонії). Такі факти можна розглядати або як свідчення давньої тісної взаємодії частини слов'янських ідіомів карпатського та балканського ареалів (до того, як між ними «вклинився» мадярський етнос (X ст.), що суттєво обмежило цю взаємодію), або ж як результат дивергенції одного праслов'янського діалектного угруповання в період заселення слов'янами Карпат і Балкан. Тобто певна частина його носіїв мігрувала, разом із предками сербів, на терени сучасної Сербії, частина ж оселилася на Закарпатті. Отже:

Лведа «дуже зла, капосна людина», «якась нечиста сила» (Іршав. р-н), прикарп. *яведа* «домовик, чорт», які В. В. Німчук порівнює із серб., хорв. *авет* «примара, привид, дух», при цьому апелюючи до етимології П. Скока, згідно з якою *авет* походить від основи **aviti* «явити», **авь* + суф. *-et*¹¹. Зіставлення цих лексем, як і наведена етимологічна версія, загалом переконливі, проте виникають питання стосовно співвідношення кінцевих *-т/-д* у суфіксальних морфемах в

Етимология. 1974. — М., 1976. — С. 22: з архетипом *(s)*krem-et-ьka*. Про карпатоукраїнську та російську лексеми як свідчення давньої вузької ізоглоси див.: Ліаді О. І. Архаїчна лексика діалектів Закарпаття // Студії з ономастики та етимології. 2003. — К., 2003. — С. 100–114.

⁹ Хоч не виключене й тлумачення **moče-lęka* ~ ст.-сл. *лжка* «затока; болото», друс. *лчка* «затока, що утворюється вигином берега» (ЭССЯ, 16, 141).

¹⁰ Див.: Німчук В. В. Питання про зв'язки закарпатських українських говорів з південнослов'янськими мовами // V міжвузівська Республіканська славистична конференція (Ужгород, 25–30 вересня 1962 р.): Тези доп. — Ужгород, 1962. — С. 91–93.

¹¹ Німчук В. В. Актуальні проблеми вивчення українсько-південнослов'янських лексичних паралелей // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови: Тези доп. респ. конф. (Ужгород, листопад 1989 р.). — Ужгород, 1989. — С. 103.

Віда, яведа ~ авет і, як наслідок, питання про реконструкцію їхньої первісної форми/форм. Для українських слів імовірний прототип **avēdъ* з формантом *-ēdъ* (флексія *-а* тут явище пізніше, зумовлене впливом форми *людина*, *сила*; рефлекс **ę > е* — відоме явище в закарпатських говірках). Дещо складніша ситуація з визначенням питомої форми суфікса в *авет*: річ у тім, що суфікс *-ēt* у сербських і хорватських іменах визнається вторинною (за винятком кількох форм) модифікацією первісного *-edъ/-jadъ*¹², і такий висновок значною мірою підтримується стійкою тенденцією до оглушення кінцевих дзвінких приголосних у діалектному мовленні різних територій Сербії та Хорватії. Враховуючи це, в серб., хорв. *авет* варто вбачати **aved < *avēdъ*.

зн'ути «здійняти» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 70) < **jъz-něti* — префіксальне утворення від **něti* (суплетивна форма до **nesti*), яке досі вважалося атрибутом винятково сербсько-хорватського лексикону, пор. *nijeti* «нести» та ін. (ЕССЯ, 25, 105: етимологія О. М. Трубачова). Значення «здійняти» та «нести» не суперечать одне одному, будучи поняттєво суміжними (відображають послідовність дій);

прѣырцнутис'а «відригнути» (насамперед — шлунковим соком, який, однак, наче застрягає в горлі)» (у надборжавських говірках), співвіднесене з серб. *грцати* «давитися, з нутрощами глитати»¹³. Беручи до уваги вторинність *ц*, яке регулярно розвивається з етимологічного *ч* (< **č*) у деяких сербських говірках та в українських діалектах карпатського ареалу¹⁴, можна говорити про існування в минулому **гырцати* / **гьрцати*, що сягає псл. **gьrčati*¹⁵. Відновлена форма репрезентує варіантний до **žerti*, **žbro*, **žbrati* «жертви, жадібно їсти, пити» аблаутний вокалізм і формант *-k-* (**gьrčati < *gьrk-ē-*), що часто функціонує в основі реліктових індоевропейських дієслів з коренями на плавний сонант. Таким чином, її можна зіставляти з (утвореннями без *-k-*) дінд. *girāti*, *grñāti* «ковтає, жадібно глитає» і под. (наведені за: Fraenkel, II, 148: до рос. *прожора*, дболг. *пожрѣти*, *пожърж* та ін.; стаття *gérti*). Суміжність значень «давитися», «застрягати в горлі» і «ковтати, глитати» не потребує спеціального пояснення.

До прикладів цього типу належать також: гуц. *довде* «куди видно (віддаль)» (Жегуц, Піпаш, 49) ~ серб., хорв. *òdāvdē* «звідси», *одавде*, *одовде*, макед. *одавде* «т. с.» < **otъ ovъde / ovъdē* (ЕССЯ, 514), ужг. *мн'азгъ* «ядро, серцевина»¹⁶ ~ серб., хорв. *јѣдро* «ядро», а також *збершньути* «ставати гнилим» (Верхратський 1902, 240), *збаршньути* «спорохнявіти (про дерево)» (Верхратський 1900, 103), в основі яких консервується давнє **bьrš-ьп-* (adj.) ~ хорв. діал. *břša* «червоточина у дереві», (на Істрі) *břš* «т. с.» (Jurišić, 30), які в народному мовленні, очевидно, були ототоженні з формально близькими *břše* «віспа», *břse* «т. с.», запозиченими зі словника місцевих романських ідіомів, пор. сер.-лат. *bersa*, венеціан. *ferse* «т. с.» та ін. (Jurišić, 30: усі хорватські форми тут подано в одній статті). Структура основи відновленого **bьrš-* стає зрозумілою завдяки зіставленню переліче-

¹² Дослідження Ю. С. Азарх, А. Вайяна (див.: Варбот Ж. Ж. Пращавянская морфология, словообразование и этимология. — М., 1984. — С. 181).

¹³ Німчук В. В. Актуальні проблеми вивчення українсько-південнослов'янських лексичних паралелей. — С. 105. Структура тут не коментується.

¹⁴ Форми з *ц* < **ч* загалом властиві й літературному сербському/хорватському словнику, часто трапляються вони в словенській та македонській мовах. Відоме це явище також діалектній фонетиці деяких інших слов'янських мов.

¹⁵ Імовірно, омонімічне до реконструйованого в ЕССЯ (7, 201) **gьrčati*, рефлекс якого мають значення «буркотіти» й под. У принципі, можна припустити, що на певному етапі розвитку сербських та українських (закарпатських) говірок відбулася контамінація рефлексів обох форм.

¹⁶ Приклад узято з: Чучка П. П. Зазнач. праця. — С. 327.

них лексем із бр. діал. туров. *бердзь* «стовбур дерева з підгнилим внутрішнім шаром», *збѣрдѣвати* «з недовговічними, спорохнявленими шарами (про деревину)», *зѣбердзь* «оболонь; недовговічний шар у деревині» (ТС, 1, 54; 2, 73, 79) < **byrdь*, -i, де можна виділити той самий корінь **byr-*, але з іншим суфіксом (чи детермінативом) -s- (> -x- > -š-) : -d-. Подальші етимологічні зв'язки цієї лексичної групи (коло можливих відповідників у інших індоєвропейських мовах) поки що не зовсім ясні.

Діалектний ареал Закарпаття (й деяких суміжних територій) концентрує типові риси, властиві мовній периферії, зокрема лексичну архаїку, в чому значною мірою переконують розглянуті архаїчні ізолекси та ряд інших давніх форм, як, наприклад, **dęsro*, **dravъjь*, **kobača*, **koldy*, -ъve, **okomanъ*, **sqbъrtь*, **noviti*, **čerъ*, -i (див. нижче). Про периферійний статус закарпатських говірок можна говорити не лише при констатації опозиції «(за)карпатські діалекти української мови» – «західно- / південнослов'янські мови». Річ у тім, що такий статус (периферія) діалектний простір Закарпаття має і в межах власне української мовної області, тобто за рядом лексичних (і не тільки) показників воно може протиставлятися решті (крім поліських) діалектів. Зокрема, на Закарпатті вживається такий фонетичний архаїзм, як *бумѣжиття*, існування» (Бевка, 34) < **bytyje* на відміну від українських говірок інших ареалів, а також літературної мови, де функціонує пізніша форма зі зміненим (під впливом вокалізму презентної основи бѣду) кореневим голосним *бумѣ* (в ЕССЯ, 3, 157 під архетипом **bytyje* з українських прикладів наведено лише *бумѣ*).

Варто також відзначити широкий вжиток у місцевому словнику (та словнику деяких інших українських ідіомів карпатського ареалу) давнішої, порівняно з **brězgnŭti* (: п. *o-brzazgnąć* «киснути», рос.-цсл. *обрѣзнути* «прокиснути»; ЕССЯ, 3, 18), форми **brěsknŭti* (> **брес(к)нути*) ~ ч. *brěsk* «терпкий смак», норв. *brisk* «гіркота» (Фасмер, 1, 211: *брѣзгать*). Про це свідчать ад'єктивовані дієприкметники на зразок: *збреснутый* // *квасниковатый* (молоко) «надкислий, кваснуватий» (в українських говірках Східної Словаччини; Горбач 1973, 26), *збрѣклий* «надкислий» (на території Румунії; Горбач 1997, 30), бойк. *збрѣклий*: *збрескле молоко* «прокисле молоко» < *з-брѣкнути* «(про молоко) прокиснути» (Онишкевич, 1, 297: із порівнянням з п. діал. *zbrazgnąć*). До цієї ж лексичної групи належать семантично віддалені бойк. *бреск* «вологість», «плісень» (Онишкевич, 1, 71), гуц. *збрѣклий* «нездоровий, хворий водяною», *обрѣклий* «запухлий, хворий водяною» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 66, 124). Ці форми утворюють ізоглосу з аналогічними формами поліського ареалу, де фіксуються зах.-поліс. *збрѣклий* «прокислий (про молоко)», *збресѣти* (3 ос. одн. недок. *збресѣе*) «прокисати (про молоко)» (СЗПГ, 1, 182, 183). Чи пов'язане з ними укр. зах. *брѣкли* «який не пересихає, не просохлий» (Желехівський, Недільський, 1, 43)? Аналогічну вузьку карпато-поліську ізолексу утворюють закарп. *прѣ'ять*, -i «пристань в порту» (Бевка, 108) і потамонім *Прѣ'ять*.

Так само словник закарпатських говірок містить ще один випадок розвитку вторинного аблаута, як у дієсловах **zbrěti* — *zrojiti*, **tylěti* — *tlojiti*, **myrěti* — *mrojiti*, **prěti* — *projiti*, **mydylěti* — *mlojiti*¹⁷, а саме — *вѣлоуѣти* «виपालити (рану)» (Жегуц, Піпаш, 32) — префіксальна форма до **polojiti* < **polěti* (: ст.-сл. *полѣти* «горіти, палати»; наведено за Фасмер, III, 193: *палѣть*).

¹⁷ Див.: Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология.— М., 1984.— С. 128–131.

Хотілося б відзначити ще два архаїчні вирази — відлуння давніх культурних традицій. Перший — *д[и]ка с[д]на* «могильна дошка» (Піпаш, Галас, 50). Основне, що впадає в око при знайомстві з наведеним виразом, це незвичайна семантика слова *с[д]но*, що загалом функціонує як позначення різних типів кораблів (літ. *с[д]н[і]* чи як медичний термін (*судн[і]*). Логічним видається припущення, що значення «могильна дошка» тут розвинулося з давнішого *«дошка / кришка труни, домовини», і це підтверджується відомостями про ритуал поховання у давніх індоєвропейських народів (германців, балтів та слов'ян-язичників), зокрема про роль у ньому корабля (човна), в якому, власне, ховали померлих, як у труні. Про це було сказано вже в дослідженні О. М. Афанасьєва: «Германські племена, що жили на морському узбережжі, клали трупи в човни й пускали в море. Ібн-Фоцлан описує обряд спалення небіжчиків у росіян у човні. Вірування зблизили поняття корабля, човна та труни, породивши звичай здійснювати поховання в морських і річкових суднах»¹⁸. Пор. ще висновок В'яч. Вс. Іванова про те, що судно (корабель, човен) було одним із найважливіших елементів обряду поховання, який може вважатися суттєвою етнолінгвістичною ознакою всього балто-слов'яно-германського ареалу¹⁹. Отже, закарп. *д[и]ка с[д]на* континує давній вираз, типологічно близький до рос. *гробов[і]я доск[і]* (хоч тут і відсутня «корабельна» семантика, як у **sqdъno* «корабель / човен-труна»).

Другий приклад, на якому хотілося б наголосити, це — *однодр[і]а*, -гої «вагітна (жінка)» (Піпаш, Галас, 124), *однодр[і]а жінка* «т. с.» (Жеруц, Піпаш, 104). Він розкриває перед дослідником особливий структурний тип пізніше ад'ективованих порядкових числівників, перший компонент яких *одно-* семантично дорівнює займенниковому *сам(о)-* у формах на зразок серб. *sàmdруги*, *sàmtpeћи*, *sàmoćmî*, ч. *samodruh*, *samodruhý*, *samočtvrtý* та ін., які передбачають семантику «один із двох, трьох, десяти і т. д.». Ад'ективуючись, деякі з них відривалися від назв числового ряду й набували нового значення, пор. влуж. *samodruha* «вагітна», серб., хорв. діал. *samodrúga* «т. с.», тобто як в укр. *однодр[і]а жінка* (в карпатоукраїнських діалектах реєструється й *самодр[і]а* з ідентичною семантикою)²⁰. Реліктовість числівників цього типу зумовлена вже тим, що в сучасних слов'янських мовах вони не становлять цілісної системи, виступаючи як розрізнені форми, залишки давньої парадигми. Отже, закарп. *однодр[і]а (жінка)* < **edъno-druga* не лише відтворює специфічну ознаку номінації для цілого класу слів, які позначають вагітну жінку (пор. щодо внутрішньої форми *druhyj stav* «вагітність», *v druhum stavi* «вагітна» — UNVS, 314 < **drugъj stavъ* ~ **stati* **stavati*), але й указує на колишнє функціонування особливої парадигми числівників у карпатській (українській) діалектній зоні.

¹⁸ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов. — М., 1865 (передрук 1994 р.). — Т. 1. — С. 578–579. Пор. також думку О. М. Трубочова про реконструкцію семантики псл. **navъjъ* «мрець» (~ іє. **nāu-s* «корабель, човен» і **nāu-s* «смерть, мертвий») як «той, кого ховають у човні» (див.: Трубочев О. Н. Етногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — 2-е изд., доп. — М., 2003. — С. 191).

¹⁹ Ідеться про рефлекси **nāu-*: Иванов Вяч. Вс. Лингвистические материалы к реконструкции погребальных текстов в балтийской традиции // Иванов Вяч. Вс. Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков : В 2 т. — М., 2008. — Т. 2. — С. 382.

²⁰ Докладно про цей давній клас слов'янських числівників див.: Илиади А. И. Словообразовательная активность прономинальной основы **sam-*: праславянские дериваты // Компаративистика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: здобутки і проблеми : Матеріали V Міжнар. лінгвістичного семінару (8–11 червня 2006 р.). — Донецьк, 2006. — С. 31–38.

4. Реконструктивні можливості ресурсів українського діалектного словника Закарпаття не вичерпуються зазначеним вище. Тут функціонує значна група давніх лексем, які дозволяють відновити ряд архетипів, відсутніх у реєстрах ЕССЯ, SP (наскільки нам відомо, вони спеціально не розглядаються й у статтях етимологічних словників окремих слов'янських мов). Частину з них ми наводимо:

блѣлич «безсоромник» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 11), гуц. блѣлич, -і «негідник», (похідне) безлѣчник «негідник» (Жегуц, Піпаш, 18) < *bezličь, -i, тобто i-основа (поєднання преф. *bez- із коренем, представленим у *likъ, *lice «лице, обличчя»);

вѣлицѣ «щока» (Жегуц, Піпаш, 30), вірогідно, репрезентує пізнішу (синкоповану) форму стосовно незасвідченого *видолице < *vido-lice (поєднання основ, представлених у *vidъ, *viděti та *lice);

вѣскрі, -ів «ясна» (Жегуц, Піпаш, 32) сягає псл. *dęsro, тобто форми, варіантної щодо відновлених у літературі *dęsno, *dęsna «ясна» (ЕССЯ, 5, 26–27). Характер варіювання сонантів r/n у цих основах нагадує добре відомі в індоєвропейістці випадки лексикалізації (з тематизацією) рудиментарних форм давнього гетероклітичного типу відмінювання (пом., асс. на -r, решта форм на -n-, пор. аналогічну картину, відображену в псл. *jъkra / *jъkro ~ *jъkno «ікра» — ЕССЯ, 8, 216–220) в окремих мовах, і цей факт спонукає до висновку про відбиття в *dęsr-, *dęsn- ще одного релікта гетероклізії на -r/-n-. Можна припустити, що в певний період історії індоєвропейської прамови існувала лексема, яка в пом. sing. мала основу *dent-s(e)r, а в непрямих відмінках — основу *dent-sn-, пор. близьке структурне співвідношення в парадигмі відмінювання хетських імен із суфіксом -šar, род. в. -šnaš²¹. Сучасна форма карпатської лексеми виникла внаслідок її народноетимологічного зближення з місцевими варіантами слів на зразок діал. віскрѣвий «сопливий» і под. ~ рос. діал. вѣзгри «соплі» (ЕСУМ, 1, 404), звідки анлаут ві-;

дрѣвий «що почав дуплявити»²² < *dravъjь, якому з погляду форми й семантики відповідають лит. drovė, drevė, drėvė, dravė, -is «порожнина, дупло в стовбурі дерева, колоди», drevėti «вигнивати (про дерево)», лтс. dreve, drava «вулик», drāva «внутрішність вулика» (Fraenkel, I, 90), гр. δροών < *δροῦ-όν «із серцевини дерева, з внутрішньої деревини» < іє. *drou-jo- (Frisk, I, 419);

хѣлний, -го «пильний, роботящий, чемний, здібний» (Бевка, 65) < *jъz-xustъnъjь — ад'єктив, похідний від незасвідченого в доступних джерелах дієслова *jъz-xustati, основа якого варіантна за вокалізмом щодо *xustati, пор.: ч. chystati «готувати», рос. діал. хустѣнь «рухати», а також хѣлный «моторний» та укр. хист «здібність, талан», хисткѣй «хиткий, обдарований, моторний» (наведені за: Фасмер, IV, 239: без прототипів);

кобѣла у складі виразу нѣлка ѣак кобѣла «тонко зсукана, скручена пряжа» (в українських говірках Східної Словащини; Ганудель, 260) < *kobača ~ серб. кобѣцати се «корчитися» < *kobacati / *kobačiti? (ЕССЯ, 10, 86: *ko- + *bacati; репрезентовані серб., хорв., слн. і одним слц. прикладами, семантично віддаленими від карпатського діалектизму, хоч значення «крутити» та «корчити» поняттєво близькі);

²¹ Див., наприклад: Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / Пер. с фр. Н. Д. Андреева; ред., предисл. и примеч. Б. В. Горнунга. — М., 1955. — С. 129–132.

²² Лексему наведено за: Німчук В. В. Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках. — С. 297.

кóкуш «петля з нитки основи на зітканому полотні, що утворюється тоді, коли ця нитка порівняно з іншими була меншою мірою натягнена» (Дзендзелівський, 242) < *kokušъ ~ нлуж. *kokula* «бант, петля» < *kokul'a (ЕССЯ, 10, 118: з суф. -ш' від того самого кореня, що й *kok-ora);

кол□виц'и, -ці «колода; велике поліно» (Рахів. р-н; Піпаш, Галас, 82) — імовірно, пізніє словотвірне нашарування (суф. -иц-) *колотва < *колодва, яке сягає псл. *koldy, -ъve — й-основа, варіантна до *kolda «колода, стовбур дерева». На користь припущення про порівняно пізній характер приєднання суфіксального -иц- до основи *колодв- свідчить існування укр. діал. п□колодва «капкан на лисицю і куницю» (ЕСУМ, 2, 517: кол□да). Зміна етимологічного *д > т відбулася не з фонетичних причин, а внаслідок зближення *колодва, *колодвци- із місцевими омонімічними формами типу укр. діал. кол□виця «скалка, скіпка, лучина; дрань», похідними від зб. *колотва «скалки, скіпки» ~ кол□ти (див. про них: ЕСУМ, 2, 522);

луд□ло «магічна сила, що водить» (Жегуц, Піпаш, 86) < *ludidlo — похідне з формантом -dlo від *luditi, пор.: укр. закарп. луд□ти «принаджувати, приманювати, заманювати», серб., хорв. л□дити «зводити з розуму» (ЕССЯ, 16, 167);

оком□, -н□ «маска; страхопуд» (Піпаш, Галас, 124; не плутати з народними формами до екон□ ~ економія на зразок ок□ман; ЕСУМ, 4, 172) ~ п. діал. *okotan* (μokotān) «людина, яка за чимось спостерігає чи піклується про когось» (Steffen, 101) < *oko-mań — похідне з формантом -mań (< *-mōn — суфікс, який первісно функціонував у складі консонантних основ) від *oko «око», пор. щодо словотвору закарп. л□сман «соня, ледар, ледачий» (Бевка, 82), бр. діал. *старм□* «людина похилого віку» (Чыгрын, 38), серб. діал. *голѡман* «бідняк» (Гаговић, 41) і под.;

іршав. с□быр'т' (збірн.) «погані речі; наволоч» було слушно визначене як лексема з коренем **бър-**²³, однак суттєві для етимології нюанси структури лексеми при цьому лишилися неясними. Слово континує псл. *sq-bьrtъ — похідне з префіксом *sq- від основи part. pas. perf. *bьr-t- (оформлена як i-основа) ~ *bьrati «брати», пор. авест. *bərəta* «віднесені» (< *byta-*), дінд. *bhyta-*. Існують підстави й для твердження про індоевропейську хронологію всієї конструкції *sqbьrtъ < *som-bhyti-²⁴;

ужг. унов□тиса «скучати»²⁵ цікаве тим, що репрезентує префіксальну форму до *новити (тематичне а в укр. слові — можливо, наслідок морфологічної перебудови), тобто до репрезентанта псл. *noviti (архаїчніша порівняно з *naviti «мучити, вбивати» форма), яке досі вважалося реально не засвідченим (ЕССЯ, 25, 64). Близьким етимологічним відповідником псл. *noviti виступає лит. діал. *pāvut* «мучити, гнітити, пригнічувати» (Fraenkel, I, 509: *nōvē*). Щодо синкретизму значень «скучати (= нудьгувати)»: «мучити» в генетично тотожних дієсловах пор. укр. н□тиса «нудьгувати» та н□ти «мучити» (ЕССЯ, 26, 36);

ченір□ти «киво йти» (Жегуц, Піпаш, 160) — репрезентант псл. *če-pьrdati, тобто префіксального (на *če-) деривата від *пьrdati ~ *пьrditi, пор. рос. діал. акмол. *перд□ти* «перемотувати» (із *пердить). Значення «киво йти» доцільно розглядати як імовірний результат еволюції первісного *«заплітати» (від вто-

²³ Там же. — С. 236: без подальших пояснень.

²⁴ Див.: *Илиади* А. И. Рефлексы индоевропейских причастий в праславянском // Компаративистика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: здобутки і проблеми : Матеріали IV міжнар. лінгвіст. семінару (10–13 червня 2005 р.).— Донецьк, 2005.— С. 61.

²⁵ Лексеми наведено за: Чучка П. П. Українські говірки околиці Ужгорода.— С. 342.

ми) ноги при ходьбі», пор. рос. вираз *идти заплетающимися ногами* (про людину, яка втопилася йти). Основа **pъrd-* (з іє. **pŕ-dh-* — дієслово з суфіксом медія *-dh-*²⁶ і коренем **pŕ-*, варіантним щодо **prā-* «гнути, згинати; звиватися») зберігається також у складі реліктових **pъrdonь* і **pъrdol-* (реконструюються на польському діалектному матеріалі) — реліктів гетероклізії на *-l/-n-*²⁷.

чирь, *-і* «черви, воші» (Бевка, 142), буков. *черь*, *-і* «шашіль, личинка жука, яка точить дерево» (СлБГ, 641) — давня *i*-основа, що сягає іє. **keris* ~ **(s)ker-* «різати, відділяти», пор. з іншим вокалізмом рос. діал. ряз. *корь* «моль», волог. «тля» (ЕССЯ, 11, 127: **корь* I < **(s)ker-*) та гр. *κόρις*, *-ιός* (*-ιδος*) «клоп, *Cimex lectularius*» ~ *κεῖρω* «стригти, різати» (Frisk, I, 922: іменник зіставлено з рос. *корь* «моль»; див. ще ЕССЯ, 11, 127). Наведене етимологічне рішення підходить і для визначення генези укр. буков. *карь*, *-у*, *кар*, *-а*, зоол. «шашіль, черв'як, що точить дерево» (СлБГ, 192) < **karь*, *-і* (іє. **kōris*), **karъ*, *-а*.

чібіркѣти «про мале дитятко, коли рухає ручками та ніжками в пелинках» (Бевка, 142) < **če-bъrkati* — архаїчний дериват, варіантний за префіксацією щодо рос. діал. уржум. *шабѣрка́ться* «вовтузитися (про мишей), шелестіти», пор. безпрефіксне словін. *bārkec sq* «боротися» (ЕССЯ, 3, 126–127: **bъrkati* (*se*)). Для рос. лексеми ймовірний архетип **še-bъrkati se*.

чѣлодь, *-і* «грумадка малих дітей», (ірон.) «грумада людей низького росту, малого росту» (Бевка, 144) < **če-poldь* або **če-peldь* — префіксальне похідне від давньої *i*-основи, пор. парадигматичний варіант **polda* / **pelda*, який засвідчується в рос діал. ряз. *полода* (анатом.) «позначення матки» ~ лит. *peldėti*, лтс. *peĩdēt* «плавати» (до іє. **pel-* «текти, наповнюватися» з розширенням на *-d-*)²⁸. Можливість розвитку значення «велика кількість (дітей, людей)» у лексемах, сформованих в етимологічному гнізді з основною семантикою «лити, текти, наповнювати», підтверджується прикладами типу рос. діал. брян. *плѣма* «багато; багато дітей в родині», смол. *плѣма* «зібрання, збіговисько», бр. діал. *плойма дзяцей* < **plojьma*, яке переконливо пояснюється в межах гнізда іє. **pel-* «лити, текти, наповнювати» та «народжувати»²⁹, звідки семантика множинності.

Лексичні ресурси українських ідіомів Закарпаття — це не лише матеріал для доповнень статей словників слов'янських мовних старожитностей чи база для відновлення пропущених у них архетипів. Такий підхід до цього самотного й архаїчного матеріалу лишив би осторонь комплекс питань (передусім їхній лексичний аспект), пов'язаних із давньою (праслов'янської доби) мовною взаємодією слов'ян із неслов'янськими етносами на зазначеній території, членуванням праслов'янської діалектної зони Карпат, визначенням спільного та відмінного в лексиці праслов'янських ідіомів Закарпаття та решти частин карпатського ареалу (ширше — спільного та відмінного в реліктовому слов'янському словнику, наприклад, Карпат та Полісся). Етимологічне вивчення українського лексикону

²⁶ Реліктові дієслівні форми з цим суфіксом схарактеризовано в кн.: *Иванов Вяч. Вс. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки.* — М., 1981. — С. 99, 174.

²⁷ Докладніше про реконструкцію та етимологічний аналіз слов'янської лексики з основою **pъrd-* див.: *Илиади А. И. О некоторых грамматических архаизмах праславянского // Компаративистика і типологія у сучасній лінгвістичній науці: досягнення і проблеми : Матеріали VI міжнар. лінгвістичного семінару (6–9 червня 2007 р.).* — Донецьк, 2007. — С. 41–42.

²⁸ Етимологію рос. *полода* див.: *Варбот Ж. Ж. Заметки по этимологии русской диалектной лексики (на материале словаря д. Деулино) // Диалектологические исследования по русскому языку.* — М., 1977. — С. 262.

²⁹ *Варбот Ж. Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. XIV // Этимология.* 1986–1987. — М., 1989. — С. 62–63.

зазначеної діалектної області має свої завдання: 1) відновлення праслов'янського лексичного фонду українських говірок Закарпаття як складової частини реліктового словника карпатських слов'ян узагалі³⁰; 2) використання результатів реконструкції давніх форм на правах самостійних статей в «Етимологічному словнику українських говірок Закарпаття», створення якого так само необхідне, як і створення будь-якого регіонального етимологічного словника³¹, де акцентується не на загальновживаній для певної мови лексиці чи поданих у межах однієї статті діалектизмах із різних територій, а на лексиці, специфічній, характерній лише для певного ареалу. Саме ці завдання, а також незначний (у масштабах етимологічної лексикографії) відсоток використання сучасною палеославістикою реконструктивних можливостей української лексики Закарпаття зумовлюють перспективність її етимологічного дослідження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бевка	— Бевка О. Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Марамороського комітату / Ред. І. Удварі.— Ніредьгаза, 2004.— 123 с.
Верхратський 1899	— <i>Верхратський І.</i> Знадобы для пізнання угорських говорів. Словарець // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.— Л., 1899.— Т. 30.— С. 28–276.
Верхратський 1900	— <i>Верхратський І.</i> Про говір долівський : Словарчик // Там же.— Л., 1900.— Т. 35–36.— С. 95–127.
Верхратський 1902	— <i>Верхратський І.</i> Знадобы для пізнання угорських говорів // Там же.— Л., 1902.— Т. 45.— С. 29–280.
Гаговић	— <i>Гаговић С.</i> Из лексике Пиве (село Безује) // Српски дијалектолошки зборник : Расправе и грађа / Гл. уред. А. Младеновић.— Београд, 2004.— С. 1–312.
Ганудель	— <i>Ганудель З.</i> Ткацька лексика в українських говорах Східної Словаччини // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1992.— Т. 18.— С. 245–323.
Горбач 1973	— <i>Горбач О.</i> Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина).— Мюнхен, 1973.— 102 с.
Горбач 1997	— <i>Горбач О.</i> Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія).— Мюнхен, 1997.— 117 с.
Дзєндзелівський	— <i>Дзєндзелівський Й. О.</i> Ткацька лексика українських говорів Закарпатської області УРСР // <i>Studia Slavica</i> .— 1967.— Т. 13.— С. 181–246.
ЭССЯ	— <i>Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.</i> — М., 1974–2009.— Вып. 1–35.
ЕСУМ	— <i>Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.</i> — К., 1982–2006.— Т. 1–5.
Жеруц, Піпаш	— <i>Жеруц І., Піпаш Ю.</i> Словник гуцульського говору в Закарпатті.— Мюнхен, 2001.— 187 с.
Желехівський, Недільський	— <i>Желехівський Є., Недільський С.</i> Малорусько-німецький словар.— Л. ; Lemberg, 1886.— Т. 1–2.
Лизанець	— <i>Лизанець П. М.</i> Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області : Дис. ... канд. філол. наук.— Ужгород, 1957.— Т. 2.— 173 с.
ОАІУМ	— Ономастичний архів Інституту української мови НАН України.

³⁰ Спробу реконструкції окремих фрагментів праслов'янського словника карпатських слов'ян див.: *Гиндин Л. А., Калужская И. А.* Реконструкция карпатского регионального компонента позднеславянского лексического фонда // *Сравнительно-историческое изучение языков различных семей : Лексич. реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков.*— М., 1991.— С. 14–36.

³¹ Приклад регіонального (діалектного) етимологічного словника — «Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков» (Новосибирск, 1997; М. ; Новосибирск, 2000) О. Є. Анікіна.

- Онишкевич — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 1–2.
 Піпаш, Галас — *Піпаш Ю., Галас Б.* Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області.— Ужгород, 2005.— 266 с.
- СГУ — *Словник гідронімів України.*— К., 1979.— 780 с.
 СЗПГ — *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок.— Луцьк, 2000.— Т. 1–2.
- СлБГ — *Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк.*— Чернівці, 2005.— 688 с.
- СМДС — *Словник малозрозумілих діалектних слів // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.*— Пряшів, 1979.— Вип. 9.— С. 577–589.
- СРГК — *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А. С. Герд.*— СПб., 1994–1999.— Вып. 1–4.
- ТС — *Тураўскі слоўнік / Рэд. А. А. Крывіцкі.*— Мінск, 1982–1987.— Т. 1–5.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1986–1987.— Т. 1–4.
- Чыгрын — *Чыгрын І. П.* Яшчэ з лексікі нашай вёскі (Чамяры, Слоні́мскі р-н) // Народная словатворчасць.— Мінск, 1979.— С. 30–40.
- Шухевич — *Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології / За ред. Х. В. Вовка.— Л., 1901.— Т. 4.— С. 145–318.
- ESSJ — *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena / Věd. red. akad. B. Havránek.*— Praha, 1980.— Sv. 2.— 784 s.
- Fraenkel — *Fraenkel E.* Litauisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg ; Göttingen, 1962.— Bd 1–2.
- Frisk — *Frisk H.* Griechisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1960.— Bd 1.— 938 p.
- Jurišić — *Jurišić B.* Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima.— Zagreb, 1973.— Dio 2.— 255 s.
- SP — *Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego.*— Wrocław etc., 1974.— Т. 3.— 332 s.
- Steffen — *Steffen W.* Słownik warmiński.— Wrocław etc., 1984.— 230 s.
- Sychta — *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej.— Wrocław etc., 1967–1976.— Т. 1–7.
- UNVS — *Leška O., Šišková R., Mušínska M.* Vyprávění z Podkarpatí. Ukrajinská nářečí východního Slovenska.— New York ; Praha ; Kyjev, 1998.— 320 s.

(Кіровоград)

О. І. ILIADI

ARCHAIC LEXICAL UNITS OF ZAKARPATTIA UKRAINIAN DIALECTS AND PROTOSLAVONIC LEXICON RECONSTRUCTION

The article deals with the assessment of Zakarpattya Ukrainian dialects vocabulary potential capabilities in terms of protoslavonic vocabulary reconstruction. On the basis of sampling etimological analysis of archaic Ukrainian dialectisms of Zakarpattya area there are distinguished separate isoglosses which unite the native dialect vocabulary with the vocabulary of certain western- and southslavonic languages and the necessity of setting up of an areal etimological dictionary is well grounded.

Key words: etymology, Proto-Slavic, derivate, reconstruction, dialect, areal.

ГІДРОНІМИ УНАВА, УНЯВА ТА СПОРІДНЕНІ НАЗВИ НА КАРТІ ЄВРОПИ

У статті запропоновано етимологічну інтерпретацію та структурно-семантичний аналіз середньонадністрянського гідроніма *Унява*, який розглянуто в колі центральноєвропейських назв на *Ун-* / *Уп-*.

Ключові слова: давньоєвропейська гідронімія, географічний апелятив, гідронім, етимологія.

Свого часу відомий німецький мовознавець Г. Крає сформулював концепцію давньоєвропейської гідронімії, поширеної в ареалі Центральної Європи на північ від Альп і діалектно (мовно) не диференційованої, похідної від архаїчних апелятивів із водною семантикою¹. Сьогодні її піддають ревізії з огляду на те, що вона зовсім ігнорувала слов'янський матеріал у європейському мовному континуумі. Як слушно зауважив О. М. Трубачов, Г. Крає на основі неповноти даних здійснив спробу виштовхнути слов'ян із давньоєвропейського гідронімного ареалу. Останнім часом це положення спростовують у науці й наводять факти, які свідчать про участь слов'ян у формуванні давньоєвропейської гідронімії, зокрема про входження топонімії Правобережжя України в центральноєвропейський топонімний ареал². Ідеться передусім про значну кількість спільних рис у топонімії України, Центральної Європи та Балкан³. Органічним складником Правобережної України є басейн Дністра. На особливу увагу заслуговують його верхня й середня частини, локалізовані в межах Прикарпаття. Це зумовлено тим, що Дністер разом із його численними притоками є основною водною артерією Східних Карпат. З долиною Дністра та його приток пов'язане розселення і життя людей, зокрема і праслов'ян, з найдавніших часів у західному регіоні України, їхні зв'язки з населенням Центральної Європи⁴. На консер-

¹ Трубачев О. Н. [Рец. на]: Udolph J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven.— Heidelberg, 1979.— 640 s., 119 карт // Этимология. 1980 / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1982.— С. 171.

² Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования.— 2-е изд., доп.— М., 2003.— С. 36.

³ Желзняк І. М. Балкано-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1981.— С. 32–33.

⁴ Пелецишин М. З історії населення у верхів'ях Дністра в нео-енеолітичний час // Бойківщина: історія та сучасність : Матеріали Міжнар. історико-народознавч. семінару «Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку» (Самбір, 14–16 вересня 1995 р.).— Л. ; Самбір, 1995.— С. 75.

вацію архаїчних слов'янських рис у гідронімах саме цього регіону та суміжних неодноразово вказували українські та зарубіжні дослідники ⁵.

Нижче пропонуємо етимологічну інтерпретацію і структурно-семантичний аналіз середньонаддністрянського гідроніма *Унява*, який розглядаємо в колі формально споріднених назв водних об'єктів у межах Славії та поза нею.

Назва пот. *Унява* зафіксована в бас. Середнього Дністра як л. Ворони п. Бистриці-Надвірнянської п. Бистриці п. Дністра (сmt Тисьмениця Івано-Франків. р-ну й обл. — СГУ, 590) ⁶. Гідронім відносимо до назв, які не мають однозначної етимології, незважаючи на те що М. М. Габорах пояснює його як похідний від дієслова *уняти* (< *уйняти*) «брати, відбирати»: *Унява* — «річка, яка під час повені «забирає» (заливає) нові землі» ⁷. Таке пояснення можливе, пор. відповідно типологічно споріднені гідроніми *Займа* в різних регіонах України та Славії (< *займа* «місце, яке заливається водою») ⁸, однак неостаточне. Аналіз діалектного апелятивного й онімного матеріалу передусім української, а також інших слов'янських мов дає підстави припускати як однаково можливі кілька версій тлумачення етимології потамоніма *Унява*:

1. *Унява* — фонетично вторинна форма щодо *Вунява* з редукованим початковим *В-*. Явище відпадиння ініціального *В-* засвідчує також гідронім *Унячка* (бас. Верхнього Дністра (СГУ, 580), п. *Oniaczka*; SG, V, 677), імовірно, сюди ж п. *Uniaczka* (HW, 96) в бас. Сяну — басейн, суміжний із Верхньою Наддністрянщиною. Зазначену *Унячку* кваліфікуємо як форму з огубленим *о > у* під впливом попереднього лабіального *В-*; пор. з цього приводу рос. діал. *вонячка* «сірчане джерело» (СРНГ, 5, 94) — «джерело, яке неприємно пахне». Отже, *Унява* < *Вунява* < *Вонява* «річка з неприємним запахом» ⁹, зумовленим, імовірно, затхлою, гнилою водою. В основі назви *Вонява* можна вбачати незасвідчений (джерельно) географічний апелятив **вонява* «вода з неприємним запахом» < *воняти* (< псл. **vonjati*; ЕСУМ, 1, 425), на можливість існування якого вказує, наприклад, рос. діал. *вонявка* «рослина» (СРНГ, 5, 94) < *вонява* + *-ка*. На підтримку такого пояснення можуть вказувати типологічно споріднені (з погляду мотивації внутрішньої форми) топоніми з основами *Гнил-*, *Тухл-*.

2. Гідронім *Унява* можна етимологізувати у взаємозв'язку з назвою р. *Унава* (пр. Ірпеня; Житомир. і Київ. обл. (СГУ, 580); у XII ст. як *Уновъ*, *Унья*; ЕСЛГНПР, 167), яка має паралель у колишньому Ковенському пов. (Курляндія) — р. *Unawa*. Пор. також назви рр. *Уна* в колишній Двінській землі (ЕСЛГНПР, 167; складно локалізувати, бо не відомо, про яку Двіну йдеться. —

⁵ Желєзняк І. М. Басейн річки Віта за спеціальним описом XVIII ст. // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть : Мат. наук. конф. пам. Л. П. Жуковської. — К., 1995. — С. 260; Желєзняк І. М. Ономастична лексика і український етногенез // Вісн. НАН України. — 1996. — № 1–2. — С. 31; Карпенко Ю. О. Праслов'яни в Українських Карпатах: свідчення гідро- та оронімії // Мовознавство : Доп. та повід. на IV Міжнар. конгресі українців (Одеса, 26–29 серпня, 1999 р.). — К., 2002. — С. 278; Карпенко Ю. О. Етнічна історія Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2005. — С. 75; Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна. — М., 2004. — С. 24.

⁶ Список скорочень див. у кінці статті.

⁷ Габорах М. Гідронімія Івано-Франківщини : Етимологічний словник-довідник. — Снятин, 2003. — С. 252.

⁸ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 325.

⁹ Тасмниці місцевих назв: Народні перекази, легенди, оповіді про походження окремих топонімічних назв Тисменицького р-ну / Упоряд. А. Вихор, Й. Карпів, А. Мазак. — Тисмениця, 1995. — С. 31.

С. В.), п. *Unia* в бас. Варти (НО, 110; вона ж *Una*, *Unya*, *Une*; до речі, про варіантність *Unia* / *Una* свідчать ойконіми *Unia*, *Una*, зафіксовані на території, прилеглій до р. *Unia*; SG, XII, 800), хорв. *Una* в бас. Сави¹⁰. Наведені назви етимологізують по-різному. Польський дослідник Я. Розвадовський зазначав, що, найімовірніше, ці гідроніми треба пов'язувати з авестійським *unā* «нора, тріщина в землі», однак не відкидав можливого зв'язку вказаних назв і зі ст.-інд. *unā* «недостатній, недосконалий»¹¹. О. М. Трубачов, характеризуючи формування гідронімікону Правобережної України, взагалі стверджував дослов'янську природу для низки давніх річкових назв на *-ава*, а гідроніми *Унава* (бас. Дніпра), *Унява* (бас. Дністра), згадані хорв. *Una* й п. *Unia* кваліфікував як такі, що можна віднести до праєвропейських гідронімів¹². Очевидно, підставою для віднесення зазначених назв до праєвропейських є фіксація основи *Un-* у широкому європейському ареалі. Крім слов'янських, пор. ще такі балтійські назви, як лит. *Auniva*, *Aun-upis*, латв. *Auna-gravis*, *Aunene* та ін., що, ймовірно, відбивають зв'язок із латв. *auns* «баран» («овеча річка») або ж з іє. **au-* «потік»¹³. Відома українська дослідниця І. М. Железняк зближувала зазначені назви з такими гідронімами, як *Уневка*, *Унячка*, й припускала різні ймовірні версії їх тлумачення: 1) за умови виділення в них кореневого *ун-*, услід за Я. Розвадовським, у зв'язку з ірланд. *uape* «зелений», англосакс. *wap* «синюватий», «блідо-зелений» або ж із авест. *und* (помилка, правильно *unā* — див. вище) «дірка, нора, тріщина в землі» чи гр. *ενυς* «позбавлений чогось», санскр. *ūna* «т. с.»; 2) у разі ж тлумачення назви як *У-нав-а* дослідниця кореневе *-нав-* пояснювала в колі ст.-сл. *навъ* «мертвий», ч. *unava* «втома» (ЕСЛГНПР, 167–168). Зв'язок гідронімів *Унава*, *Унява* з лексемами, похідними від етимологічного гнізда **nyti* — **-nav-* > **unav-* (рос. діал. *онáva* «фізична слабкість, втома, знемога»; СРНГ, 23, 213), слн. *unáviti* «втомити, стомити», ч. *unavit* «т. с.» (Bezlej, 4, 263), п. *unawić* «змучити»; SJP, 7, 306) навряд чи можливий. Звичайно, можна припускати, що внутрішня форма гідронімів *Унава*, *Унява* мотивована якоюсь метафоричною ознакою на зразок **«річка, що “втомилася” (пересихає)»*. Однак у такому разі слід заперечити досить промовисті паралелі з назвами, як-от *Уна*, *Una* й *Unia*, оскільки за умови зв'язку гідронімів *Унава*, *Унява* з дієслівною основою **unaviti* *Унаву* етимологізуємо на основі кореневого *-нав-*, а не *ун-* > *Уна* (*Уня*). У своїх наступних студіях І. М. Железняк уважає гідронім *Унава* реліктовою індоєвропейською назвою і пов'язує її з іє. гніздом *ōin-*¹⁴, не з'ясовуючи, щоправда, його семантики. Не відкидаючи такого пояснення в цілому, зауважимо, однак, що коренева етимологія ще не з'ясовує цілісної структури слова. З наведених пояснень, наприклад, незрозуміло, яка роль форманта *-ава* в структурі назви *Унава* і чи в усіх згаданих гідронімах ідентична основа *Un-*. З цього приводу зазначимо, що хорватський гідронім *Una* також не має однозначної інтепретації. А. Маєр тлумачив його як генетично іллірійський, пов'язуючи з іллір. *Oinevς*¹⁵. Зв'язок хорватського гідроніма з цим античним топонімом припускав раніше і Я. Розвадовський, не вказуючи, проте, на його іллірійську генезу¹⁶. На думку О. І. Іліаді,

¹⁰ Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 53.

¹¹ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich.— Kraków, 1948.— S. 222–223.

¹² Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины...— С. 52–53.

¹³ Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas.— Vilnius, 1981.— Š. 52.

¹⁴ Железняк І. М. Гідронімікон Правобережної України та проблема слов'янської прабатьківщини // Мовознавство.— 2008.— № 2–3.— С. 42.

¹⁵ Mayer A. Die Sprache der alten Illyrier.— Wien, 1957.— Bd 1.— S. 245–246.

¹⁶ Rozwadowski J. Op. cit.— S. 223.

хорватський гідронім *Una* і польський *Una* — це форми з редукованим анлаутом, вторинні щодо базового **Juna* < **juna* «молода»¹⁷. Пор. з цього приводу типологічно споріднені гідроніми з основою *Молод-*. Для того щоб бути об'єктивним, слід сказати, що словотвірний тип на *-ава* властивий і слов'янській мовній системі. Фахівці зауважують, що він поширений у багатьох слов'янських мовах, і відносять його до архаїчних¹⁸. Особливо багато утворень із цим формантом на слов'янському гідронімному рівні, як-от: сх.-сл. *Бобрава*, *Водава*, *Рудава*, *Тернава*¹⁹, пд.-сл. *Ljutava*, *Trnava*, *Zlatava*, зх.-сл. *Litava*, *Rudava*, *Šreniawa*²⁰. А. П. Корепанова слушно зауважує, що давність походження слов'янських гідронімів на *-ава* підтверджена не лише тим, що вони оформлені архаїчним суф. *-ава* і мають подібні за лексичним значенням основи (в межах Славії), а й тим, що їм властиві аналогічні відношення між основою і формантом, які вказують на «типологічний еталон словотвору гідронімів»²¹. З погляду доонімної семантики спільним для гідронімів із суф. *-ава* є те, що всі вони відбивають гідрографічні особливості об'єкта.

3. Найприйнятнішим нам видається пояснення гідронімів *Уна*, *Унява* < *Унава* як дериватів від утраченої на слов'янському апелятивному ґрунті основи **una* < **āu-n-ā* / **ōu-n-ā*, на потенційність якої вказує згадане вище авест. *unā* «нора, тріщина в землі». Очевидно, слід припускати існування іє. кореня **āu-n-* / **ōu-n-* з імовірним значенням «текти, вимивати» (як структурний варіант до іє. **au-* «текти»; Pokorny, 1, 78) > «нора як те, що вимите водою», пор. з цього приводу типологічно споріднене щодо семантики й словотвору псл. **nora* < **nerti* «заглиблюватися, пірнати», **noriti* «занурюватися в річку» (ЭССЯ, 13, 184–185, 188–189). Підставою для такого припущення слугує широкий європейський ареал гідронімів із основами *Ун-* / *Un-* / *Aun-* і твердження Г. Крає про особливості давньоєвропейської гідронімії, зокрема про те, що відповідні назви утворилися від апелятивів із водною семантикою — «вода», «річка» тощо²². У контексті сказаного можемо говорити і про праслов'янські онімні релікти, основи яких позначали «воду» й усе, що з нею пов'язане, оскільки, за словами С. Роспонда, це найбільш промовисті десигнати з погляду праслов'янського заселення²³.

Підсумовуючи викладане, можемо констатувати таке:

1. За умови генетичного зв'язку аналізованого гідроніма *Унява* з *Унава* і відповідно з *Уна*, *Una*, *Unia*, *Aun-upis*, *Auniva* й інтерпретації їх у колі іє. **āu-n-* / **ōu-n-* справедливо розширювати давньоєвропейський гідронімний ареал, ураховуючи слов'янський матеріал загалом і український зокрема.

2. Надійним способом визначення меж давньоєвропейського гідронімного ареалу вважаємо етимологічне вивчення суцільних гідроніміконів у межах Центрально-Східної Європи.

¹⁷ *Ліаді О. І.* Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові.— К. ; Кіровоград, 2001.— С. 260–261.

¹⁸ *Корепанова А. П.* Словотвір // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1981.— С. 182.

¹⁹ *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 53.

²⁰ *Корепанова А. П.* Зазнач. праця.— С. 185.

²¹ Там же.

²² *Krahe H.* Sprache und Vorzeit.— Heidelberg, 1954.— S. 48–49.

²³ *Rospond S.* Baza onomastyczna pie. **ser-* / **sor-* / **sr-* // **sreu-* (Sarmaci, Serbowie) // *Lingua Poznaniensis*.— 1965.— N 10.— S. 15.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— 253 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2006.— Т. 1–5.
- СГУ — Словник гідронімів України / Ред. кол. А. П. Непокупний, К. К. Цілуйко, О. С. Стрижак.— К., 1979.— 780 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова.— М. ; Л. ; СПб., 1966–2007.— Вып. 1–41.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2005.— Вып. 1–32; М., 2007–2010.— Вып. 33–36 / Под. ред. А. Ф. Журавлева.
- Bezljaj — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1956–2005.— Т. 1–4.
- НО — Hydronimia Odry : Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Boraka.— Opole, 1983.— 350 s.
- НУ — Hydronimia Wisły : Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. P. Zwolińskiego.— Wrocław etc., 1965.— Cz. 1.— 470 s.

S. O. VERBYCH

УНАВА, УНЯВА-HYDRONYMS AND RELATED NAMES ON THE EUROPE MAP

In the article the etymologic interpretation and structure-semantic analysis of the Middle Dniester *Унява*-hydronym (in the circle of *Ун-* / *Un-*stems examined) is proposed.

Key words: old-European hydronymy, geographical appellative, hydronym, etymology.

ТЛУМАЧЕННЯ НАЙМЕНУВАНЬ ТВАРИН У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті представлено класифікацію типів тлумачень назв тварин у Словнику української мови в 20 томах, виявлено парадигматичні відношення, які стали базовими для їх формування.

Ключові слова: словникова дефініція, назви тварин (риб, птахів, ссавців), способи побудови тлумачень, парадигматичні відношення в лексиці, лексико-семантична група.

Відображення значень слів у великих тлумачних словниках є актуальною проблемою теоретичної та практичної лексикографії, а способи подання тлумачень — одне з основних завдань, що виникають при укладанні словників. У процесі лексикографування лексичне значення слова набуває мовно-системної форми і стає словниковою дефініцією. Дати слову тлумачення — це створити його семантично еквівалентний перифраз, який виступає у формі тексту, складеного відповідно до лексичних і синтаксичних правил мови, із вказівкою на елементи, що дозволяють зрозуміти (упізнати, відрізнити) означуване слово.

Утворення тлумачень ґрунтується на внутрішній структурі лексичного значення, яка зумовлює способи і норми їхньої побудови, що регулюються правилами, виробленими лексикографічною практикою і традицією. У процесі створення дефініцій лексикограф завжди стикається з питаннями: які чинники зумовлюють структуру тлумачення, які відношення (внутрішні та зовнішні стосовно мовної системи) є твірними щодо форми, змісту та лінгвістичного наповнення словникової дефініції, який набір «конструктивних елементів» є необхідним і достатнім для правильного словникового відображення змісту реалії, що виступає об'єктом лексикографування.

Відповідь на ці питання може бути одержана лише при аналізі значного лексикографічного матеріалу, який охоплює репрезентативний масив лексики тієї чи іншої мови. Дослідження, здійснене в цій статті, виконане на лексикографічному масиві бази даних Словника української мови в 20-ти томах (СУМ-20), яку створено в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України. При цьому ми виходили з переконання, що розроблення коректних та ефективних моделей словникових дефініцій повинно ґрунтуватися на певних загальних принципах, джерелом яких виступають системні відношення лексико-семантичної системи мови: парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні. Ми зосередимось переважно на розгляді парадигматичних відношень під кутом зору їх впливу на конструктивні та змістові складники словникових дефініцій.

У лексико-семантичній системі мови формами вияву парадигматичних відношень вважаються словесні опозиції, а саме ті, де виявляється істотна (що виконує семіологічну функцію) відмінність між одиницями плану вираження, якій відповідає відмінність між одиницями плану змісту.

У межах опозиції компоненти значень слів можуть бути кваліфіковані як ідентифікувальні (спільні для обох слів) і диференційні (за якими слова розрізняються). У лінгвістичній літературі (Ю. С. Степанов, Л. О. Новиков, Ю. М. Караулов, В. Д. Девкін, Е. В. Кузнецова, М. П. Кочерган та ін.) відношення близькості та протиставлення значень слів зводяться до чотирьох типів опозицій: нульової, привативної, еквіполентної і диз'юнктивної¹. Кожній із них відповідає свій тип семантичних відношень, а саме: тотожності (еквівалентності), включення, перетину, виключення².

У відношення тотожності, або еквівалентності, коли зв'язки між членами опозиції рівноправні (нульова опозиція), перебувають повні синоніми. Для відношень включення, або підпорядкування (привативна опозиція), характерним є те, що обсяг ширшого порівнюваного поняття включає всі елементи обсягу вужчого. У цих відношеннях спрацьовує логіка субординації, або ієрархії. Відношення перетину, або часткового (неповного) збігу (еквіполентна опозиція), виявляються тоді, коли дві порівнювані величини містять як спільні, так і відмінні елементи; вони пов'язують кілька типів близьких за значенням слів: неповних синонімів (які розрізняються відтінками значення), деяких типів антонімів, паронімів, а також гіпонімів (видових назв одного роду). Відношення виключення, або несхожості, незбігу (диз'юнктивна опозиція) є релевантними, якщо дві порівнювані величини не мають спільних елементів; ці відношення характерні для омонімічної лексики.

Парадигматичні відношення найвиразніше виявляються в межах тематичних і лексико-семантичних груп слів (Е. В. Кузнецова, А. А. Уфимцева, Н. Ю. Шведова, А. П. Євгеньєва, Д. М. Шмельов, Т. В. Шведчикова, В. В. Жайворонок та ін.), які демонструють певною мірою уніфіковані формули тлумачення. Для лексико-семантичної групи (ЛСГ) характерний свій набір способів тлумачень у СУМ-20, що пояснюється семантичною близькістю найменувань, які входять до неї.

У статті проаналізовано систему тлумачень найменувань тварин, що утворюють окрему лексико-семантичну групу. При формуванні словникових дефініцій назв тварин найчастіше застосовується описовий спосіб, який на нашому матеріалі реалізується через спосіб тлумачення із зазначенням ширшої таксономічної одиниці, до якої належить витлумачувана реалія, і набору розрізняювальних ознак цієї реалії. Цей спосіб тлумачення формують наявні в лексиці парадигматичні відношення включення, або родо-видові (гіпо-гіперонімічні). У структурі тлумачень СУМ-20 діє принцип підведення витлумачуваного слова, яке є видовим поняттям (гіпонімом), під родове поняття — семантично найближчий гіперонім (наприклад, «риба родини коропових», «птах родини вороних», «ссавець родини китів-смугачів»). Крім цього, у формулі тлумачення наводяться розрізняювальні ознаки видового поняття, що виступає диференційним компонентом тлумачення. Досліджувані найменування представлені назвами видів, родів, родин і рядів тварин.

Обов'язковим компонентом структури тлумачень назв видів, родин, рядів тварин за зоологічною систематикою є найменування класу тварин (клас риб, клас птахів, клас ссавців), що разом із зазначенням найближчого рівня узагальнення — найближчого гіпероніма (назви родини для видів тварин або назви ряду для родин тварин), виступає частиною родового поняття.

¹ Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля // Филол. науки.— 1972.— № 1.— С. 57–68.

² Новиков Л. А. Избранные труды.— М. 2001.— Т. 1.— С. 503.

Найповніше в СУМі представлені назви видів тварин, і це не випадково, адже вид є основною одиницею (таксоном) біологічної систематики³. Родове поняття у формулах тлумачення назв видів тварин складається з двох конкретизаторів, один з яких є назвою таксономічної категорії («родина»), другий є найменуванням самої таксономічної одиниці (родини тварин), що подається у множині і позначає сукупність тварин, до якої входить витлумачуваний вид. Диференційні ознаки характеризують індивідуальність виду тварини в межах цієї родини і разом із реєстровим словом становлять видове поняття. Поєднання цих двох складників є умовою формування словникових дефініцій описового типу для назв видів риб, птахів і ссавців.

У формулах тлумачення найменувань видів риб найближчий гіперонім передається через зазначення, крім назви класу (клас «риби»), вищого таксона — назви родини риб: **БІЛІЗНА**², *и, ж. Хижа прісноводна промислова риба родини корокових*; **ПАЛАМІДА**, *и, ж. Промислова морська риба родини скумбрієвих*; **ПІЛТУС**, *а, ч. Риба родини камбалових, поширена у північних і далекосхідних морях*. Родове поняття доповнюється диференційними ознаками, які стосуються середовища проживання («прісноводна», «морська»), ареалу поширення риби («у північних і далекосхідних морях», «поширена в басейнах Чорного і Азовського морів»), її розміру («велика», «невелика», «дрібна»), форми («з пласким тілом», «з невеликим горбом на спині»), забарвлення («мідно-червоного або сріблястого кольору», «з темно-золотою лускою»), способу харчування («хижа», «живиться здебільшого водоростями»), цінності для людини («промислова», «цінна своїм м'ясом та ікрою») та ін.

При формулюванні словникових дефініцій назв видів птахів родовим поняттям у тлумачній частині виступає слово «птах» (назва класу), яке разом із зазначенням назви родини птахів виконує роль безпосереднього гіпероніма: **БЕРЕСТІНКА**³, *и, ж. Невеликий співочий перелітний птах родини кропив'якових*; **БУГІЙ**², *ч. Нічний болотяний птах родини чаплєвих*; **ОСОД**, *а, ч. Невеликий хижий птах родини яструбових, що живиться личинками ос та інших комах*; **ПРЕПЕЛ**, *а, ч. Невелика польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення*. Типовими в подібних тлумаченнях є такі диференційні ознаки: форма та розмір тіла птаха («великий», «невеликий»), середовище проживання («болотяний», «польовий», «лісовий»), ареал поширення («північний», «водиться в Америці»), спосіб життя («нічний», «сутінковий»), характерне харчування («хижий», «який харчується комахами», «живиться личинками ос»), забарвлення («темно-буре», «оливково-зелене оперення»), здатність до співу («співучий», «співочий»), ознака перелітності («перелітний»), характеристика птаха як свійського або дикого («дикий», «свійський»), особливості пересування («водоплавний») та ін. Разом із реєстровим словом вони становлять видове поняття.

Для назв видів ссавців найближчим гіперонімом виступає поєднання лексеми «ссавець» (або «звір», або «тварина») і назви родини ссавців, до якої належить витлумачуваний вид, наприклад: **БЛЮВІЛ**, *а, ч. Морський ссавець родини китів-смугачів*; **ЛОСЬ**, *я, ч. Велика тварина родини оленєвих з лопатоподібними рогами у самців*; **РОСОМІХА**, *и, ж. Хижий звір родини куницевих з густою, довгою і грубою шерстю перев. каштаново-бурого забарвлення*. Типовими диференційними ознаками видів ссавців, що разом з реєстровим словом становлять видове поняття, є: форма і розміри тварини («великий», «невеликий», «малий»), її зовнішні особливості («з лопатоподібними рогами», «з густою, довгою і

³ Біологічний словник / За ред. К. М. Ситника, В. О. Топачевського. — 2-е вид., перероб. і доп. — К., 1986. — 680 с.

грубою шерстю»), характерне харчування («хижий», «травоїдний»), середовище проживання («морський», «гірський», «живе в зоні пустель та сухих степів»), ареал поширення («південноамериканський», «поширений у Центральній Азії»), прирученість звіра («дикий», «свійський»), його характерне забарвлення («каштаново-буре», «з рудим або сріблястим хутром»), цінність для людини («має цінне хутро», «з високоякісною вовною», «дає молоко, м'ясо») та ін.

Родина є систематичною категорією (таксоном), яка об'єднує споріднені роди (що включають види) тварин. Тлумачення назв родин тварин у СУМі звичайно подаються у множині. При цьому вони оформлюються в окремих іменникових статтях або як субстантивовані прикметники після основного значення у прикметникових словникових статтях. Найменування родин тварин побудовані за допомогою описового та описово-перелічувального способів тлумачення.

У структурі описового тлумачення найменувань родин риб подається інформація про належність витлумачуваної назви (видового поняття) до ряду риб, що виступає родовим поняттям: **РГУСОВІ**, вих, мн. *Родина морських риб ряду окунеподібних, які водяться у Тихому та Індійському океанах*; **СТАВРДОВИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. *ставрдові*, вих, мн. *Родина морських промислових риб ряду окунеподібних*. Для цих назв у формулах тлумачення застосовують такі диференційні ознаки, характерні для певної родини риб: форма тіла («із сплюснутим асиметричним тілом», «з веретеноподібним тілом без луски», «з вузьким струнким тілом»), середовище проживання («морські», «прісноводні»), ареал поширення («водяться у Тихому та Індійському океанах»), характерне харчування («хижі»), цінність для людини («мають промислове значення», «цінні») і т. ін., які разом із реєстровим словом являють собою видове поняття.

Цей спосіб побудови тлумачення застосовується і для назв родин птахів, у яких найближчим гіперонімом служить найменування ряду тварин, якому підпорядковується витлумачувана назва родини: **БУРЕВІСНИКОВІ**, вих, мн. *Родина морських птахів ряду буревісноподібних*; **ТАНГРОВІ**, вих, мн. *Родина птахів ряду горобцеподібних, які мають яскраве пір'я і поширені у лісах Америки*. Реєстрове слово, яке позначає видове поняття, доповнюється розпізнавальними ознаками, характерними для птахів тієї чи тієї родини, що наводяться у формулах тлумачення: розмір («невеликі», «середньої величини»), форма тіла («з довгим, м'яким, шкірястим дзьобом»), середовище проживання («морські»), ареал поширення («ліси Америки»), спосіб життя («водоплавні»), здатність до співу («співочі»), забарвлення («чорного кольору з металічним відблиском») і т. ін.

Описовий спосіб застосовується при побудові словникових дефініцій назв родин ссавців, найближчим гіперонімом в яких виступає назва ряду ссавців: **ВЕРБЛДОВІ**, вих, мн. *Родина парнокопитих ссавців ряду мозолоногих, поширених у пустельних або степових районах Східної Європи, Азії, Африки та Південної Америки*; **КЕНГУРВІЙ**, а, е. у знач. ім. *кенгурві*, вих, мн. *Родина рослиноїдних сумчастих ссавців, які пересуваються стрибками*. У цих тлумаченнях видові поняття доповнені диференційними ознаками ссавців певної родини, наприклад: розміру («великі», «невеликі»), середовища проживання («водяні», «які живуть у норах»), ареалу поширення («пустельні або степові райони Східної Європи, Азії, Африки та Південної Америки»), характерного харчування («рослиноїдні») і т. ін.

Описова словникова дефініція, що ґрунтується на відношенні включення, виступає основним способом тлумачення і при розкритті значень найменувань рядів тварин. Ряд як окрема систематична категорія є вищим рівнем узагальнення (таксон) у зоології, об'єднуючи найближчі родини тварин. Витлумачуваним іменником тут є назва ряду тварин, що оформляється у словниковій статті зви-

чайно у множині, яка разом із характерними для цього ряду ознаками, наведеними у тлумачній частині, становить видове поняття. Найближчий гіперонім у тлумаченнях рядів риб, птахів і ссавців представлений компонентом класифікації (ряд) і найменуванням вищого таксона (звичайно класу та інколи — надряду, наприклад костисті риби): **ОСЕЛЕДЦЕПОДІВНІ**, *них, мн. Ряд костистих риб зі сріблястим тілом*; **СОМОПОДІВНІ**, *них, мн. Ряд безлуских костистих риб з кількома парами вусів*; **ВЕСЛОНІГІЙ**, *а, е. 2. у знач. ім. веслонігі, гих, мн. Ряд водоплавних птахів, у яких пальці з'єднані плавальними перетинками, що полегшують їм плавання*; **ГРИЗУН**, *ів, мн. Ряд трав'яїдних ссавців з дуже розвиненими передніми зубами, пристосованими для гризіння*; **ПАРНОКОПИТИЙ**, *а, е. 2. у знач. ім. парнокопті, тих, мн. Ряд трав'яїдних ссавців, що мають у копиті два однаково розвинених пальці*; **РУКОКРІЛ**, *лих, мн. Ряд ссавців, передні кінцівки яких пристосовані для літання*. Як диференційні видові ознаки, що характеризують особливості, притаманні цілому ряду тварин, виступають, наприклад, спосіб пересування («водоплавні»), колір тіла («сріблясте тіло»), особливості будови тіла («з кількома парами вусів; із зубами, пристосованими для гризіння») і т. ін.

У СУМ-20 для найменувань тварин досить часто використовується ще один спосіб тлумачення — синонімічний. Він ґрунтується на відношеннях тотожності, характерних для двох еквівалентних понять, коли семантичний обсяг тлумачення і реєстрового слова збігаються. Цей спосіб тлумачення полягає в тому, що значення витлумачуваного слова розкривається шляхом наведення близького за значенням слова (або слів), тобто синоніма, яке є нейтральним стосовно реєстрового — звичайно стилістично чи семантично забарвленого.

Для слів обмеженої сфери вживання, які використовуються для найменування тварин, у СУМі, як правило, застосовуються не описові тлумачення, а їх літературно-нормативні синоніми. Літературний синонім виступає в правій частині до: а) застарілих реєстрових слів, зокрема стилістично забарвлених; б) широкоживаних діалектизмів (якщо такий синонім існує).

Серед тлумачень, до складу яких входять синоніми, можна виокремити власне синонімічні та описово-синонімічні.

Власне синонімічні тлумачення найменувань тварин містять один або кілька синонімів (або синонімічне словосполучення), що пояснюють значення слова. Такі тлумачення використовуються для розкриття значення діалектної лексики: **БІЗИМОК**, *мка, ч., БІЗІВОК*, *вка, ч. Однорічне теля; назимок*; **ГІЙСТЕР**, *тра, ч., діал. Лелека, чорногуз*.

Складна структура значення слова із достатньою повнотою розкривається в комбінованому тлумаченні, яке демонструє його зв'язки з іншими словами в лексико-семантичній системі мови. Комбіновані способи тлумачення характеризуються поєднанням двох (рідко трьох) способів у одній дефініції. Описово-синонімічне тлумачення, що включає описову і синонімічну частини, в лексикографії є вдалим розв'язанням проблем повноти і точності розкриття значення слова. Синонімічна частина завжди стоїть у кінці формули тлумачення, після описової частини. Синонім, за допомогою якого тлумачиться літературне або діалектне, розмовне і т. ін. найменування тварини, використовується для демонстрації того, що для номінації певного поняття у мові застосовуються інші, тотожні чи близькі за значенням слова, і це є свідченням синонімічного багатства мови. У СУМ-20 наявні певні вимоги до таких синонімів: вони мають бути міжстильовими, тобто нейтральними, без відчутного експресивно-емоційного чи будь-якого іншого відтінку. Такий комбінований спосіб тлумачення на нашому матеріалі знаходить застосування для найменувань видів, іноді родин тварин.

Для назв видів тварин (риб, птахів, ссавців) у СУМ-20 характерна така реалізація цього способу. Формула тлумачення складається з двох частин — описової та синонімічної. У першій частині, що побудована за допомогою описового способу тлумачення, міститься родове поняття (найближчий гіперонім), виражене назвою класу «риба», «птах», «ссавець», назва певної родини та видові диференційні ознаки тварини; у другій частині наводиться її постійний літературний синонім (абсолютний синонім чи дублет із тотожним значенням, що є іншою, вживаною у мові, назвою виду тварини). Наприклад: **БОБ**□**Р**, □**ч.**, *розм. Дрібна прісноводна риба родини окуневих з великими колючими плавцями; йорж; К□**МЖА**, *і, ж. Промислова риба родини лососевих; лосось-таймень; ЧЕЧ□**ГА**, *и, ж. Цінна промислова риба родини осетрових; стерлядь; В□**П**□**Д**□**ШНЕП**, *а, ч. Лісовий птах родини куликів темно-рудуватого забарвлення; слуква, валушень; ШУЛ□**КА**, *и, ч. Великий хижий птах родини яструбових із довгими крилами і загнутим дзьобом; коршак; КАЛ□**Н**, *а, ч. Хижий ссавець родини куницевих; морська видра, камчатський бобер; П□**МА**, *и, ж. Великий хижий ссавець родини котячих, який живе в лісах Америки; кугуар. Цей спосіб тлумачення для назв видів тварин (риб, птахів, ссавців), поряд із описовим, є найчастіше застосовуваним.*******

Описово-синонімічний спосіб побудови дефініцій назв родин тварин застосовується досить рідко. До описового тлумачення після крапки з комою додається синонімічна назва родини ссавців, наприклад: **ПИЩ**□**ХОВІ**, *вих, мн. Родина зайцеподібних ссавців, які селяться в норах та гірських ущелинах, запасують рослини, збираючи їх у стіжки; сіноставки. У тлумаченнях назв родин ссавців зрідка зустрічається використання описово-перелічувально-синонімічного способу тлумачення, який відрізняється від попереднього тим, що в його структурі використовується також перелік видів тварин, що входять до певної родини: **Б**□**Л**□**ЯЧИЙ**, *а, е. 2. у знач. ім. б□**Л**□**ячі**, *чих, мн. Дуже поширена родина тварин ряду гризунів, що об'єднує білок, ховрахів, бабаків, бурундуків і земляних білок; вивіркові.***

Перелічувальні тлумачення експлікують відношення перетину, але в чистому вигляді для витлумачення значень назв тварин у СУМі такий тип не застосовується, зустрічається лише різновид описового тлумачення — описово-перелічувальний, який є комбінацією двох способів: описового й перелічувального. Описово-перелічувальні словникові дефініції у своїй семантичній структурі містять і відношення включення (коли до реєстрового слова — назви родини — у описовій частині тлумачення наводиться найближчий гіперонім — ряд тварин), і відношення перетину (відношення гіпонімів — назв видів тварин, що належать до однієї родини). Перелічувальна частина застосовується як додатковий прийом і являє собою перелік видів тварин, що входять до певної родини, тобто значення слова розкривається шляхом перерахування тих об'єктів, які входять до обсягу поняття витлумачуваного слова. Цей спосіб тлумачення є виразником застосування двох типів відношень, коли родина тлумачиться як через віднесення до ряду тварин (відношення включення), так і за допомогою переліку видів тварин, які до неї входять (відношення перетину). У цей спосіб побудовані тлумачення назв родин і рядів тварин.

У формулах тлумачення назв родин тварин перелічувальна частина розташована після описової і конкретизує останню, окреслюючи предметну сферу називання і подаючи перелік понять, що входять до означуваного. Перелічувальна частина тлумачення приєднується до описової за допомогою конструкції типу «до якої належить» або оформляється в дужках: **ЛОСОС**□**ВИЙ**, *а, е. 2. у знач. ім. лосос□**ві**, *вих, мн. Родина риб ряду оселедцеподібних, до якої входять лосось,**

сиг, форель і деякі інші; **ФАЗАНОВИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **фазанові**, вих, мн. *Родина птахів ряду курячих, до якої належать фазан, цесарка, перепел, пустельна куріпка, павич та ін.*; **БЕГЕМОТОВИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **бегемотові**, вих, мн. *Родина парнокопитих ссавців, до якої належать звичайний і карликовий бегемоти*; **СОБІЧИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **собаці**, чих, мн. *Родина хижих ссавців (собака, песець, вовк і т. ін.).*

Іноді описова частина, крім зазначення вищого таксона, містить також розпізнавальний видовий складник, що розкриває характерну для всіх тварин певної родини диференційну ознаку: **ПОРОЖНИСТОРОГІЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **порожнисторогаї**, гих, мн. *Родина жуйних ссавців ряду парнокопитих, характерною ознакою яких є наявність порожнистих рогів, що об'єднує биків, бізонів, зубрів, кіз, овець, антилоп та ін.*

Описово-перелічувальна дефініція є одним із основних (поряд із описовою дефініцією) способів побудови тлумачення найменувань рядів тварин у СУМі. Тут наводиться перелік представників тварин, які входять до цього ряду, що реалізується за допомогою конструкцій типу «до якого належать», «представлений» або оформляється в дужках, наприклад: **ГОЛУБОПОДІБНИЙ**, них, мн. *Ряд птахів, до якого належать горлиця, голуб-синяк, припутьень та ін.* Досить часто тлумачення, крім переліку видів, містять також диференційні ознаки, характерні для всього ряду тварин (спосіб харчування («хижий»), середовище проживання («водяний»), користь для людини («корисний») і т. ін.: **СОВОПОДІБНИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **совоподібні**, них, мн. *Ряд корисних хижих птахів, до якого належать вухата сова, сич, пугач і т. ін.* **КИТОПОДІБНИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **китоподібні**, них, мн. *Ряд водяних ссавців, до якого належать кити, кашалоти, дельфіни та ін.*; **КОМАХОДІБНИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **комаходібні**, них, мн. *Ряд ссавців, які живляться комахами (білозубка, бурозубка, їжак, кріт і т. ін.).* Зрідка у тлумаченнях назв рядів тварин у кінці формули тлумачення наводиться синонімічна назва: **КІРЯЧИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **кірячі**, чих, мн. *Ряд птахів, до якого належать кури, індики, цесарки, павичі тощо; курині.*

Отже, Словник української мови в 20-ти томах демонструє однотипність відображення семантики словникових одиниць у формулах тлумачення певних лексико-семантичних груп слів. Способи побудови тлумачень назв тварин у СУМ-20 ґрунтуються на зв'язках між реєстровою і тлумачною частинами й експлікують відношення включення, тотожності (еквівалентності) та перетину в лексико-семантичній системі мови (див. табл.).

Відображення парадигматичних відношень у способах тлумачення найменувань тварин				
№	Реєстрове слово	Гіперсема, або найближчий гіперонім (таксон)	Способи тлумачення	Семантичні парадигматичні відношення
1	Назва виду тварин	Назва класу тварин + назва родини тварин	описовий, описово-синонімічний; синонімічний	включення (родо-видові); тотожності
2	Назва родини тварин	Назва класу тварин + назва ряду тварин	описовий, описово-синонімічний; описово-перелічувальний	включення (родо-видові); тотожності; перетину
3	Назва ряду тварин	Назва класу тварин, іноді + назва підтипу (надряду)	описовий; описово-перелічувальний	включення (родо-видові); перетину

Специфіка представлення найменувань видів тварин (риб, птахів, ссавців) найчастіше зумовлює застосування описового способу тлумачення, побудованого на основі семантичних відношень включення (гіперонім включає гіпонім).

При цьому тлумачення назви тварини здійснюється через найближчий рід із зазначенням видових диференційних ознак.

Синонімічний спосіб побудови тлумачень, сформований шляхом наведення у дефініції синонімічної назви тварини (абсолютний синонім), ґрунтується на відношенні еквівалентності двох множин (витлумачуваного слова і тлумачення). Для назв видів і родин тварин синонім наводиться переважно у складі описово-синонімічної дефініції.

Для найменувань родин і рядів тварин характерним типом побудови словникових дефініцій поряд з описовим виступає також описово-перелічувальний спосіб тлумачення, в якому до описової частини як окремий прийом застосовано перелік видів тварин, що входять до витлумачуваної назви родини або ряду тварин. В основі такого тлумачення лежать лексико-семантичні відношення включення і перетину.

L. N. MEN'KO

INTERPRETATIONS OF ANIMAL DENOMINATIONS IN THE UKRAINIAN LEXICON

The article lights the structural types of definition for animals in the Academic explanatory dictionary of Ukrainian language in 20 volumes and describes lexico-semantic relations which become the basis for their creation.

Key words: dictionary definition, denominations of animals (fishes, birds, mammals), models of definition constructions, semantic relation, lexico-semantic group.

Терехова С. І.

**ТИПИ РЕФЕРЕНЦІЙ В СИСТЕМІ ПРОСТОРОВИХ, ЧАСОВИХ
ТА ОСОБОВИХ КООРДИНАТ У ЇХ МОВНІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ
(на матеріалі української, російської та англійської мов) :
Монографія**

К. : Вид. КСУ ; ТОВ «Альфа Реклама», 2010.— 340 с.

Тема референції традиційно є однією з центральних для теоретичного мовознавства і філософії мови, а серед пов'язаних із цією темою конкретних питань одне з провідних місць належить проблематиці референційних категорій, у семантиці яких відображається структура ситуації спілкування, відношення між мовцем, предметом і адресатом його мовлення, а також і мовленнєвим актом. Узагалі, наявність певної вихідної точки зору й пов'язаної з нею системи координат є необхідною передумовою будь-якого осмисленого й цілеспрямованого відображення дійсності, підпорядкованого тій чи іншій меті, у тому числі й комунікативній. Саме поняття осмислення певного фрагмента дійсності обов'язково передбачає певну точку зору, вибір підходу до цього фрагмента, аспекту його висвітлення, а більша чи менша множинність таких підходів і аспектів є, відповідно, запорукою більшої чи меншої повноти згаданого висвітлення. Водночас ці системи відліку як історичні феномени, зафіксовані, серед іншого, в мові, можуть бути настільки звичними й природними (а про останню рису можна говорити й у тому її значенні, у якому вона виступає у так званій натуральній граматиці), що вони стають для тих, хто користується ними, не просто чимось єдиноможливим, ба навіть і прозорим і непомітним, і взагалі вони можуть ніби онтологізуватися, перетворюючись зі способу бачення дійсності на позірну частину цієї дійсності. Через це усвідомлення особливостей, що притаманні мовним системам координат, встановлення, опис, аналіз та витлумачення цих особливостей потребують наукової мовознавчої рефлексії і є її гідним завданням. Цінність такої рефлексії якраз і полягає в тому, що вона дає можливість розкрити, чому ми мислимо і говоримо про дійсність саме так, як ми це робимо. Ці міркування дають

нам підставу оцінити загальнотеоретичну спрямованість рецензованої праці як безумовно актуальну, причому її актуальність виходить за власне мовознавчі і навіть філологічні рамки, маючи ширше загальногуманітарне значення.

Структурно монографія складається з чотирьох розділів, перший з яких має характер теоретико-методологічного вступу до вивчення системи координат (с. 6–62), а три наступні присвячено типології мовної репрезентації просторових (включаючи просторово-часові), часових і особових координат в українській, російській та англійській мовах. Вибір саме такого емпіричного терену дослідження видається цілком виправданим, навіть не беручи до уваги ступеня й характеру його зіставно-типологічної вивченості (а рецензована праця є оригінальною і в цьому плані). Дуже істотним видається те, що авторка наголошує на множинності систем координат, що використовуються людьми. Це стосується як референційних, так і власне дейктичних одиниць мови, пор. зіставлення Б. Расселом виразу «Ось я!» і наукового твердження «Даного часу, числа, місяця й року Бертран Рассел перебуває в точці даної довготи й широти». Важливо й те, що всі ці різні системи відліку реально можуть суміщатися. Хоча польський логік і філософ А. Гжегорчик показав, що для наукового викладу часовий дейксис, пов'язаний із моментом мовлення, є несуттєвим, насправді, виступаючи в певних дискурсивних різновидах, пов'язаних зі вторинними семіотичними системами, прототипова мовна система координат та інші системи відліку можуть поєднуватися. Водночас, як зазначає А. О. Білецький, підхід мовознавців до дійсності не може не бути лінгвістичним; отже, в основі ієрархії таких систем (серед них можуть бути художні, міфологічні, релігійні, наукові) має

лежати вихідна схема власне мовних координат із засадничими для неї сферами темпоральності, спадальності та персональності, а також ситуацією мовлення як спільною для них точкою відліку. Так воно в монографії і є. І хоча три зазначені сфери у певному розумінні не є одноплановими (час і простір існують і поза мовою, натомість персональність є власне мовною і метамовною категорією), однак авторку час і простір цікавлять не самі по собі, а відображеними в мові, у її засадничих дейктичних та референційних категоріях і деінде. Стосовно сфери особових координат варто підкреслити широке розуміння С. І. Тереховою персонального дейксису, яке включає в себе і так званий соціо-комунікативний дейксис (с. 236–245).

У методологічному плані підхід авторки відзначається гнучкістю схем опису, увагою не лише до простих і однозначних, а й до неоднозначних, перехідних, маргінальних і аномальних випадків. Це у свою чергу є виправданим із огляду на ту особливість розподілу відношень знакової репрезентації, що полягає в суміщенні в структурі будь-яких знаків, у тому числі й мовних, семіотико-репрезентативних відношень різних типів і підтипів, зокрема різних варіантів відношення індексальності. Урахування та розрізнення дослідницею відповідних аспектів мовних одиниць цілком природно веде її до застосування у своєму аналізі польового підходу і, відповідно, категорії функціонально-семантичного поля. Динаміка як параметр дослідницької моделі набуває особливого значення за умов польового підходу: адже асиметричний дуалізм властивий не лише окремому мовному знаку, а й полю як знаковому утворенню. І тут хотілося б наголосити на особливій увазі авторки до відповідної сторони систем координат і їх мовних реалізацій: у цьому плані показовим є застосування нею таких категорій, як поліфункціональність і полісемантичність (с. 52 і далі), що відбиває послідовність у відборі й трактуванні релевантних мовних фактів. Урахування функціонального і семантичного діапазону певної мовної формації розкриває синхронно-динамічні (а часом — і історико-діахронічні) аспекти її існування, які виражаються, стосовно окремо взятої одиниці, у наявності в неї непрямої внутрішньої форми, а стосовно угруповання одиниць — у польовій організації таких угруповань (с. 31–32 та детальніше у розд. 2–4).

Говорячи конкретно про особові вказування (с. 51, 195–245), не можна не звернути уваги на динаміку особи (персональності) як моделюючої метамовної категорії, що референційно простягається від її максимальної

індексальної вмотивованості та смислової насиченості у випадку позначення активного мовця до позначення будь-кого й будь-чого, пов'язаного з актом спілкування, від людини як суб'єкта мовлення до живих істот, неживих предметів і абстрактних сутностей і, нарешті, від конкретності референта до його невизначеності, узагальненості і навіть повної відсутності. Усе це, з точки зору мови і, відповідно, лінгвістичної метамови, охоплюється сферою особовості, тобто в певному динамічному розумінні це все одне й те саме.

Таким чином, категоріальний апарат, що його дослідниця застосовує у своєму аналізі, є достатньо багатим, у ньому вона широко й у цілому коректно використовує досягнення вітчизняних і зарубіжних учених. Цей апарат завдяки його поліпарадигматичності реалізується як у висвітленні конкретних фактів, так і у вигляді розлого деталізованих класифікаційних схем, застосування яких дає можливість побачити, вирізнити й витлумачити багато цікавого, насамперед з-поміж такого, що об'єднує чи, навпаки, вирізняє англійську, російську й українську мови. У цьому контексті, однак, впадає в око використання С. І. Тереховою окреслення *нетрадиційний* стосовно часових репрезентацій указування, пов'язаних із одно- / багатократністю, тривалістю / моментальністю, таксисом тощо (с. 130 і далі): для досліджень із функціональної граматики інтерес саме до таких речей є цілком традиційним. У цьому розумінні, на нашу думку, доречним було б також більше акцентувати увагу на співвіднесенні досліджуваного матеріалу з поняттями неозначеної, ідентифікаційної та інтродуктивної референцій.

Варто наголосити, що висновки праці (с. 246–253) не є лише переказом її основного змісту (як це іноді буває), а становлять самостійний і дуже важливий її компонент. Істотне наукове значення мають і додатки до книжки (с. 255–278).

Отже, монографія С. І. Терехової «Типи референції в системі просторових, часових та особових координат у їх мовній реалізації (на матеріалі української, російської та англійської мов)» становить оригінальне і нове за своєю темою наукове дослідження, виконане в руслі актуальної для сучасного мовознавства проблематики. Вона є істотним внеском у теорію і практику досліджень у галузі типологічної лінгвістики, становлячи безсумнівну вартість для подальшого з'ясування вивчення англійської, російської й української мов, а також інших мов, типологічно співвідносних із ними.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ З МОВОЗНАВСТВА (тематика досліджень)

У 2009 році бюро Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» при Відділенні літератури, мови і мистецтвознавства НАН України працювало у такому складі (голова ради — д. ф. н., проф. В. М. Бріцин, заступник голови ради — д. ф. н., проф. Н. Г. Озерова, учений секретар — к. ф. н., проф. В. В. Чумак, керівники секцій (загального та слов'янського мовознавства — чл.-кор. НАН України О. Б. Ткаченко, романо-германського мовознавства — проф. А. Д. Белова, граматики — проф. К. Г. Городенська, лексикології та лексикографії — проф. О. О. Тараненко, стилістики — чл.-кор. НАН України С. Я. Єрмоленко, російського мовознавства — проф. Н. Г. Озерова, діалектології та ономастики — проф. П. Ю. Гриценко, комп'ютерної лінгвістики — чл.-кор. НАН України Н. Ф. Клименко, чл.-кор. НАН України В. А. Широков). Протягом поточного року затверджено такі теми дисертаційних досліджень:

1. Граматична ідентифікація та класифікаційні аспекти іменної словозмінної парадигми в турецькій мові
2. Дискурс Івана Франка у вимірах гендерної лінгвістики.
3. Художній ономастикон української поезії сучасного постмодерну.
4. Вербалізація простору в новелах М. Коцюбинського (у контексті українського мовно-літературного процесу кінця XIX — початку XX століття).
5. Міфологема в українській поетичній моделі світу першої третини XX століття (на матеріалі творів В. Свідзінського і М. Драй-Хмари).
6. Концепти «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу.
7. Семантика і структура словотвірних гнізд із вершинним соматичним компонентом.
8. Екзотизми в українських засобах масової інформації кінця XX — початку XXI століття.
9. Вербальна об'єктивація концепту Ukraine / Україна в англомовному публіцистичному дискурсі (на матеріалі публіцистики початку XXI століття).
10. Вербалізація поняття невизначено-малої кількості в українській, англійській та іспанській мовах.
11. Кореляція вербальних і невербальних складників у традиційних народних іграх (на матеріалі українських східнословобанських говірок).
12. Стильова диференціація складних речень з часовим відношенням.
13. Лінгвокультурні семіотичні концепти «гордість» і «шляхетність» у британській картині світу (на матеріалі художньої прози кінця XIX — початку XX століть).
14. Дериваційний потенціал слів тюркського походження в російській мові.
15. Вербалізація етнореалій-галліцизмів в англомовній картині світу (на матеріалі публіцистичного дискурсу кінця XX — початку XXI століть)
16. Стилізація професійного спілкування у російській художній літературі (на матеріалі творів письменників-лікарів XIX–XX століть).
17. Взаємодія мовленнєвих форм у художньому прозовому дискурсі (на матеріалі англійської, української та французької мов).
18. Концепт «мудрість» у різносистемних мовах (на матеріалі української, англійської та французької мов).
19. Лінгвотекстові параметри епістолярію Лесі Українки.
20. Концепт «страх» в англійській, українській та французькій мовах.
21. Мовна гра у творах М. Жванецького: семантичний та прагматичний аспекти.
22. Прецедентні феномени у мові студента-філолога.
23. Номінація особи в російській писемності XVII століття.
24. Формування і розвиток української термінології цукрового виробництва.
25. Лексика мисливства в українській мові.
26. Генетичні зв'язки слов'янських мов: історія вивчення.
27. Неологізми в мові хорватських засобів масової інформації 90-х років XX — початку XXI століття.
28. Чеські острівні говірки півдня України.
29. Етикетні форми польського мовного дискурсу.
30. Категорії англійського дієслова в жанрово-стилістичному і соціолінгвістичному варіюванні (на основі даних корпусної лінгвістики і Британського національного корпусу BNC).

31. Просодичні і тембральні характеристики вигуків у сучасному англomовному дискурсі (експериментально-фонетичне дослідження).
32. Асоціативно-образне поле «сонце» в українській поезії першої третини XX століття.
33. Асоціативно-образне поле «краса» в українській дитячій літературі другої половини XIX — початку XX ст.
34. Зооніми в концептуальній картині світу східних слов'ян XI – XIV століть.
35. Дериwаційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови (на матеріалах тлумачного Словника української мови в 20-ти томах).
36. Лексична семантика іменників у сучасній українській лексикографії (назви живих істот).
37. Галузева лексика у сучасній тлумачній лексикографії української мови.
38. Динаміка іменників міст Хмельницького та Кам'янця-Подільського у XIX–XX ст.
39. Відображення міміки і жестів вербальними засобами в англійській та українській лінгвокультурах.
40. Динаміка номінації традиційного сільського виробництва в українських східнослов'янських говірках.
41. Судова комунікація: прагматичний і соціокультурний аспекти
42. Польська кінематична фразеологія на позначення емоцій: структура, семантика, функціонування.
43. Своєрідність національно-культурного компонента антропонімів (на матеріалі англійської, французької, російської та української мов).
44. Мовна експресія у жанрі проповіді.
45. Гемероніми в ономастичному просторі сучасної української мови.
46. Типологія жаргонних субкодів в англійському та українському лінгвосоціумі.
47. Сучасна фінансово-економічна термінологія в німецькій та українській мовах.
48. Метамовна рефлексія в художньому творі (на матеріалі англійської, французької та української мов).
49. Фразеологічні інновації в сучасній публіцистиці України (на матеріалі російськомовної та україномовної преси 1990–2000-х років).
50. Мовна концептуалізація болю: когнітивний та лінгвопрагматичний аспекти (на матеріалі близько- і неблизькопоріднених мов).
51. Лексика на позначення соціальних цінностей: семантико-когнітивний та лінгвокультурний аспекти (на матеріалі близько- і неблизькопоріднених мов).
52. Закономірності вияву категорійної зв'язності в горизонтальній і вертикальній внутрішній художньотекстовій структурі
53. Мовленнєво-жанрові вияви загадки у слов'янських та германських мовах: семантика і прагматика.
54. Концепти часу і простору у фантастичному дискурсі.
55. Динаміка мотиваційно зв'язаних слів в українському художньому дискурсі кінця XX – початку XXI ст.
56. Мовотворчість українських перекладачів дитячої літератури другої половини XX — поч. XXI століть.
57. Семантичні девіації в нормативно-правових текстах.
58. Особливості вербалізації концептів «успіх» і «невдача» в українській та англійській мовах.
59. Лінгвокультурологічна інтерпретація колоративів у російському мовному просторі.
60. Філософська термінологія в сучасному британському інтелектуальному романі.
61. Фразеологізми на позначення трудової діяльності в українській та англійській мовах.
62. Текстотвірна функція уснорозмовного синтаксису в ідіостилі Григора Тютюнника.
63. Вербалізація природних стихій в українській поезії 80-х — 90-х років XX століття.
64. Сегментні конструкції в сучасній українській мові.
65. Антропонім в інтернет-комунікації (на матеріалі української, англійської та італійської мов).

Учений секретар Наукової ради

«Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України
В. В. Чумак